

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Гордана Ђигић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ
Департман за социологију

Редакција
Годишњака за социологију
Проф. др Драгана Захаријевски, уредник
Проф. др Бранислав Стевановић
Проф. др Данијела Гавриловић
Проф. др Горана Ђорић
Доц. др Гордана Стојић, секретар
Доц. др Јелена Петковић

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Ђирила и Методија 2
godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Од 2005. до 2011. године *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње. Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XIII/18 (2017)

PERIODIKA

Series
Annuals

Faculty of Philosophy, Niš
Department of Sociology

Sociological Annual

Editorial Board
Dragana Zaharijevski, Editor
Branislav Stevanović
Danijela Gavrilović
Gorana Đorić
Gordana Stojić, Secretary
Jelena Petković

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 7

Zorica Stanisavljević Petrović, Dragana Pavlović,
Anastasija Mamutović
MODERNIZACIJA KULTURE UČENJA
– VIKIPEDIJA KAO IZVOR ZNANJA 9–24

Marina Matejević
TRADICIONALNO I MODERNO U KONTEKSTU PORODIČNE
FUNKCIONALNOSTI I VASPIITNOG STILA RODITELJA.....25–37

Слободан Ж. Цветановић, Данијела З. Деспотовић
ТРАДИЦИОНАЛНЕ И САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ
ПРИВРЕДНОГ РАСТА И РАЗВОЈА.....39–58

Teodora Matic
SIMBOLIKA SAHAT-KULA: (NEO)OSMANSKI MEHANIZMI MOĆI59–72

Aleksandra Kostić Jasmina Nedeljković
SAMOKONTROLA I SAMOEFIKASNOST KOD STUDENATA.....73–83

ПРИКАЗИ

Гордана Стојић
СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА РАДА, ОБРАЗОВАЊА И КУЛТУРЕ87–91

CONTENTS

PREFACE	7
Zorica Petrović Stanisavljević, Dragana Pavlović Anastasija Mamutović MODERNIZATION OF THE CULTURE OF LEARNING - WIKIPEDIA AS A SOURCE OF KNOWLEDGE.....	9-24
Marina Matejević TRADITIONALLY AND MODERNLY IN THE CONTEXT OF FAMILY FUNCTIONALITY AND PARENTING STYLE.....	25-37
Slobodan Ž. Cvetanović, Danijela Z. Despotović TRADITIONAL AND MODERN THEORIES OF ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT	39-58
Teodora Matić SYMBOLISM OF CLOCK TOWERS: (NEO)OTTOMAN POWER MECHANISMS	59-72
Aleksandra Kostić, Jasmina Nedeljković STUDENTS' SELF-CONTROL AND SELF-EFFICACY	73-82
BOOK REVIEWS	
Gordana Stojić SOCIOLOGICAL RESEARCH ON WORK, EDUCATION AND CULTURE	87-91

ПРЕДГОВОР

Часопис *Годишњак за социологију* у 2017. години објављује, поред пристиглих радова, одабрана саопштења са научног скупа *Традиција, модернизација и идентитети VIII: Анализа резултата истраживања у области традиције и модернизације идентитета на Балкану* која се одржава 9. и 10. јуна 2017. године на Филозофском факултету у Нишу. Конференцију организује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу у оквиру реализације пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја. Одабрана саопштења пролазе исти процес анонимног рецензирања као и други радови објављени у часопису. Објављивање часописа подржано је средствима Министарства опредељеним за реализацију пројекта 179074.

У име редакције,
Др Драгана Захаријевски,
уредник

Zorica Stanisavljević Petrović
Dragana Pavlović

UDK 004.738.5:37
Originalni naučni rad

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Niš

Anastasija Mamutović

Niš

MODERNIZACIJA KULTURE UČENJA – WIKIPEDIJA KAO IZVOR ZNANJA¹

Sažetak: Pojava novih medijskih tehnologija uslovila je značajne promene u oblasti visokog obrazovanja. Pored primene savremenih medijskih sredstava u procesu predavanja, pojavili su se novi izvori informacija koji su doveli do modernizacije kulture učenja studenata. U tom kontekstu važnu ulogu ima Wikipedija kao globalna svetska enciklopedija koja raspolaže brojnim podacima u različitim oblastima. Rad predstavlja deo obimnijeg istraživanja koje ispituje stavove studenata o korišćenju Vikipedije kao izvora znanja u procesu studiranja. Osnovni cilj ovog rada je ispitivanje stavova studenta Filozofskog fakulteta i Fakulteta umetnosti Univerzitetu u Nišu o motivima za korišćenje informacija sa Vikipedije u učenju. Za potrebe istraživanja konstruisan je namenski instrument – skala procene sa upitnikom. Rezultati istraživanja pokazuju da su glavni motivi brzina i laka dostupnost informacija, kratki i pregledni članci na Vikipediji, kao i da postoje statistički značajne razlike u odnosu na nezavisne varijable: pol, uspeh u učenju, fakultet.

Ključne reči: kultura učenja, modernizacija, Wikipedija, znanje, studenti.

¹ Saopštenje sa skupa *Tradicija, modernizacija i identiteti VIII: Analiza rezultata istraživanja u oblasti tradicije i modernizacije identiteta na Balkanu* (9. i 10. jun 2017, Filozofski fakultet u Nišu). Rad je urađen u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija* (179074), koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Savremeni naučno-tehnološki razvoj uslovio je značajne promene u životima ljudi, menjajući načine na koje rade, uče i međusobno komuniciraju. Digitalno doba dovelo je do promena na svim poljima savremenog društva, uključujući i oblast obrazovanja. Inovacije u obrazovanju uslovljene novim medijskim tehnologijama bitno su izmenile organizaciju nastavnog procesa, metode i oblike rada, nastavne sadržaje. Savremeni nastavni proces na svim nivoima obrazovanja gotovo da nije moguće zamisliti bez novih medijskih sredstava, koja su sastavni i neizostavni deo nastavnog rada.

Smatra se da su nove medijske tehnologije dovele do revolucije u domenu znanja i promenile paradigmu obrazovanja iz korena. U skladu sa tim česte su konstatacije da su nove medijske tehnologije dovele do modernizacije u domenu predavanja, učenja i posebno izvora znanja. Tajna novih medija i njihove velike uspešnosti na polju obrazovanja zasniva se na postulatu da su mladi ljudi veoma senzibilni na nove tehnologije, da brzo njima ovladavaju i rado ih koriste; da nesumnjivo nude brojne nove izvore znanja; da su promenile kulturu učenja; kao i da su nove tehnologije utkane u proces doživotnog obrazovanja i pružaju adekvatan odgovor na potrebe društva učenja i znanja. Nema sumnje da svaki od pomenutih postulata ukazuje na promene koje su novi mediji uneli u proces obrazovanja, kako formalnog tako i neformalnog. Međutim, čini se da je do najznačajnijih promena došlo u domenu kulture učenja i velikoj ponudi raznovrsnih izvora znanja.

Promene u kulturi učenja

U svom članku „Novi mediji i nova kultura učenja“ autor S. Rodek (2011) daje temeljna objašnjenja o ulozi novih medijskih tehnologija u procesu učenja. On polazi od stava da su savremene medijske tehnologije uslovile modernizaciju procesa učenja i dovele do razvoja novih oblika učenja, primere njihovih potrebama društva, ali i potrebama mladih ljudi. Razvoj novih tehnologija kakav niko nije mogao ni da nasluti u trenutku njihovog pojavljivanja doveo je do velikih preokreta u učenju, kao temeljnom procesu obrazovanja. Rezultati implementacije novih medijskih tehnologija su promene u celokupnoj organizaciji učenja i poučavanja, promene u metodama koje se koriste u procesu poučavanja, sredstvima i sadržajima koji se usvajaju. Pored toga izmenjeno je i okruženje za učenje, jer mladi odrastaju okruženi najsavremenijim tehničkim uređajima. Pojava interneta koji prema svojim karakteristikama obezbeđuje brzu i laku dostupnost najrazličitijih informacija, njegova dinamičnost, interaktivnost, zanimljivost i multimedijalnost u potpunosti menjaju

interesovanja i navike mladih ljudi. U tom kontekstu, potpuno je jasno da današnji studenti ne mogu mirno da sede i uče samo iz jednostavnih udžbenika, sa tek ponekom ilustracijom, dok tehnologija nudi mnogo veću raznovrsnost. U skladu sa tim, sasvim je očekivano da tradicionalni udžbenik prestaje da bude najvažniji i primarni izvor informacija, a da elektronski izvori postaju zastupljeniji. Slično tome, predavanje uz pomoć krede i table više nije dovoljno za motivaciju današnjih studenata, jer su konstantno izloženi različitim auditivnim i vizuelnim efektima. Posmatrano sa tog stanovišta, sasvim je razumljivo da tradicionalni oblici učenja sve više ustupaju mesto elektronskim oblicima, te da budućnost učenja čine elektronsko učenje.

Poslednjih petnaestak godina internet kao novi medij zauzima posebno mesto u kreiranju medijskog okruženja za učenje. U literaturi se pojavljuju novi termini koji postepeno ulaze u nastavnu praksu: *on-line* učenje (*online learning*), *e-učenje* (*e-learning*), učenje utemeljeno na webu (*web based learning*), a u novije vreme i učenje putem mobilnih uređaja (*m-learning*). U ovu grupu spadaju i različite varijante udaljenog učenja (*distance learning*) uz pomoć tehnologije i putem interneta uz primenu različitih metoda i alata za prenos znanja. U novije vreme dostupni su elektronski materijali za samostalno učenje (*e-learning*), predavanja prilagođena za prenos preko interneta (*webinars*), prenos predavanja i snimaka putem interneta (*webcasts*), *e-knjige* (*online books*), a sve je popularnije i korišćenje socijalnih mreža u obrazovanju (Dron, Anderson, 2014; Rennie, Morrison, 2013). U prilog tome govore i rezultati autora Mohameda Ally i Josepa Prieto-Blázquez (2014) koji pokazuju da se mobilno učenje nameće kao ozbiljna tehnologija za učenje i da se budućnost obrazovanja krije u prenosivim uređajima kakvi su mobilni telefoni, Ipod, PDA uređaji i laptop računari.

Da nove medijske tehnologije otvaraju nove perspektive učenja potvrđuju rezultati većeg broja istraživanja (Vanve, Gaikwad, Shelar, 2016; Sultan, 2010). Kovačević (2006) ukazuje na potrebu izgradnje modela znanja u kome je dominantna saradnja nastavnika i studenta kao partnera u stvaranju baze znanja koju treba usvojiti. Ta baza znanja pruža osnovu da se kroz nastavu i samostalni rad studenata razvija proces učenja kroz korišćenje raznovrsnih izvora informacija, savremenih nastavnih sredstava i elektronskih medija (Kovačević, 2006: 527).

Tradicionalni načini učenja sve više gube svoju efikasnost i centralnu poziciju glavnog puta za sticanje znanja. Klasično učenje čiji je cilj gomilanje informacija u savremenom dobu ima sve manji značaj, a zbog ogromnog priliva informacija enciklopedijsko znanje je sve teže ostvariti. Istovremeno, postavlja se i pitanje upotrebljivosti takvih znanja, jer potrebe savremenog društva su više usmerene u pravcu fleksibilnih promišljanja u kojima je važan kritički pristup i kreativnost u nalaženju rešenja. Nove tehnologije idu u susret zahtevima koje postavlja moderno društvo jer imaju visoke potencijale za

skladištenje informacija, čime se oslobađa autentičnost pojedinaca i pruža mogućnost za kreativne pristupe. Efekti učenja putem novih medija su izraženiji kod mladih koji su, prema navodima Prenskog, „digitalni urođenici“ koji brzo i lako implementiraju medijske tehnologije u proces učenja (Prensky, 2005: 23–26). Mladi su rođeni u multimedijalnom svetu okruženi tehnologijom koja angažuju sva čula što pruža mogućnost za razvoj različitih modela učenja prilagođenih individualnom stilu pojedinca. Ono što „digitalne urođenike“ razlikuje od „digitalnih pridošlica“ jeste njihova sposobnost da istovremeno obrađuju više informacija, odnosno multitasking. U prilog tome se navodi da mladi „skloniji su nasumičnom pristupu, kao u hipertekstu, najbolje rade u internet-skom okruženju“ (Markov-Čikić, 2013: 442). Digitalno doba značajno je promenilo puteve učenja studenata i omogućilo veću samostalnost u procesu sticanja znanja što otvara nove mogućnosti za razvoj kompetencija za doživotno obrazovanje. Slično tome, smatra se da su mladi pripadnici takozvane „generacije y“ (ili multitasking generacije) i njihove potrebe i interesovanja su radikalno drugačiji od prethodnih (monotasking) generacija. Studenti „generacije y“ uče brzo, a njihova svest je fokusirana na visoko apstraktne mentalne nivoe (Zloković, Čavar, 2009: 327–336). Saglasno tome, današnji mladi često se nazivaju i net-generacijama, generacijama koje karakteriše intenzivna upotreba i poznavanje komunikacija, digitalne tehnologije, posebno web 2.0 aplikacija: stranica društvenih mreža, blogova, viki sistema, veb portala i sl. Mnogi autori ističu da većina pripadnika ove generacije s lakoćom obavlja više zadataka istovremeno, što se podudara sa terminom multitasking generacije (Rosen, 2010; Skiba, Barton, 2006); oni vole rad i učenje u timovima, preferiraju multimediju u odnosu na tekst, kao i aktivno učenje i učenje uz igru.

Shodno tome, mladi danas uče na drugačiji, njima primereniji način, uz korišćenje savremenih medijskih tehnologija. Brojni internet izvori, dostupnost i brzina informacija čine proces učenja kvalitativno drugačijim u odnosu na period kada je knjiga bila jedini izvor znanja. Istovremeno, novi izvori znanja zahtevaju stalna preispitivanja, kritičke osvrte, provere i, pre svega, određenu opreznost u korišćenju sadržaja koji se nude na internetu.

Premda istraživanja potvrđuju da mladi nove tehnologije koriste najčešće u svrhe komunikacije i zabave (Pavlović, Stojanović, 2016), u relevantnoj literaturi mogu se naći podaci o sve većoj upotrebi novih medija u svrhe učenja (Eid, Al-Jabri, 2016). Mladi, posebno studenti, koriste veći broj internet izvora za izradu samostalnih radova i drugih predispitnih obaveza potrebnih tokom studiranja. Među često korišćenim izvorima nalazi se i Vikipedija koja nudi raznovrsne informacije iz različitih oblasti. Vikipedija je veb-sajt čiji korisnici mogu dodati, izmeniti, obrisati ili prijaviti ponuđeni sadržaj. Ona sadrži preko trideset miliona veb stranica koje se održavaju od strane preko devede-tnaest miliona saradnika širom sveta. Svaki od saradnika uređuje one oblasti koje su u okviru njegovog znanja i struke. Vikipedija je online enciklopedija

koju može uređivati bilo koja osoba u bilo kom trenutku. Ona afirmiše verovanje u „mudrost gomile“ te shvatanje da je kolektivno znanje grupe pojedinaца veće od znanja bilo kojeg stručnjaka iz određene oblasti (Surowiecki, 2004). Mada je Vikipedija dosta posećen sajt od strane studenta, manji broj istraživanja se bavio ovom tematikom. Najčešće istraživana područja u okviru ove teme vezana su za kredibilitet informacija (Eijkman, 2010), promenljivost i varijabilnost informacija (Purdy, 2010) i mogućnost zloupotrebe informacija (Head, Eisenberg, 2010). Međutim, u dostupnoj literaturi malo je podataka o tome zašto studenti biraju upravo sadržaje sa Vikipedije za učenje i obavljanje studentskih obaveza. U nameri da se bliže ispita ova problematika i dođe do podataka o korišćenju sadržaja sa Vikipedije na našem području, organizovano je obimnije istraživanje koje je imalo za cilj ispitivanje mišljenja studenata o Vikipediji kao izvoru znanja. U ovom radu prikazani su rezultati koji se odnose na motive studenata za korišćenje sadržaja Vikipedije u procesu učenja.

Metodologija istraživanja

Osnovni cilj ovog istraživanja je ispitivanje stavova studenata o motivima za korišćenje sadržaja sa Vikipedije u procesu studiranja. U skladu sa postavljenim ciljem definisane su sledeće hipoteze: (1) Opšta hipoteza: Pretpostavlja se da studente za korišćenje sadržaja sa Vikipedije najviše motiviše lako i brzo dobijanje informacija, kao i kratki i pregledni članci. (2) Postoje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika odnosu na pol, kao nezavisnu varijablu; (3) Postoje statističke razlike u odgovorima ispitanika odnosu na uspeh u studiranju (prosečna ocena tokom studija); (4) Postoje statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika u odnosu na fakultet koji studiraju: Filozofski fakultet i Fakultet umetnosti u Nišu.

Uzorak istraživanja čini ukupno 186 ispitanika. Struktura uzorka prema polu nije ujednačena, jer je poznato da na ovim fakultetima dominira populacija ženskog pola tako da je ispitivanjem obuhvaćeno 118 ispitanika ženskog pola i 67 studenata muškog pola. U odnosu na akademski uspeh, tj. prosek ocena, struktura uzorka je podeljena u dve kategorije: prvu kategoriju čine studenti sa prosekom ocena od 6,0 do 8,5 (kojih je 96, odnosno 51,6%) a drugu kategoriju čine ispitanici sa prosekom ocena od 8,6 do 10,0 (89, odnosno 47,8%). U odnosu na pripadnost fakultetu, uzorak ispitanika je ujednačen: čine ga po 93 ispitanika, odnosno 50%, studenata Fakulteta umetnosti i studenata Filozofskog fakulteta. U istraživanju su korišćene tehnike skaliranja i anketiranja, a kao instrument korišćena je petostepena skala procene (WKIZ) i upitnik. Kvantitativni podaci dobijeni skalom procene obrađeni su uz pomoć programa za statističku obradu podataka SPSS. U analizi rezultata korišćena je

deskriptivna statistika (N – numerus uzorka, frekvencije i procenti, aritmetička sredina – M, standardna devijacija – sd i nivo statističke značajnosti – p), neparametrijski χ^2 test za podatke dobijene upitnikom kao i parametrijski t-test (kada je u pitanju varijabla pol, prosek ocena i fakultet) za utvrđivanje statistički značajne razlike između dve aritmetičke sredine. Rezultati istraživanja su predstavljeni tekstualnim i tabelarnim putem.

Prikaz i analiza rezultata istraživanja

Rezultati istraživanja prikazani su sledećim redosledom: stavovi studenata o motivima za korišćenje sadržaja sa Vikipedije (Tabela 1); razlike u stavovima studenata o motivima za korišćenje Vikipedije u odnosu na nezavisne varijable: pol (Tabela 2); uspešnost u studiranju (Tabela 3); fakultet kome pripadaju (Tabela 4).

U Tabeli 1 prikazani su podaci o motivima studenata za korišćenje Vikipedije kao izvora znanja. Podaci ukazuju da brzo i lako pronalaženje potrebnih informacija motiviše polovinu ispitanih studenata za korišćenje Vikipedije (50,5%), dok je nešto više od trećine ispitanika (34,9%) istaklo lakše čitanje ovog izvora informacija od udžbenika i u odnosu na veliki broj obimnih članaka na Guglu (33,3%). Studenti su takođe istakli da nisu saglasni sa tvrdnjom da je nemogućnost dobijanja bazičnih informacija od profesora motiv za pribegavanje Vikipediji kao izvoru znanja u akademskom okruženju (M=2,91). Skoro polovina ispitanih studenata istakla je da Vikipediju koristi kao izvor znanja zato što su članci kratki i pregledni (45,7%), što su pisani jednostavnim i razumljivim jezikom (45,3%), a samim tim i značajno štede vreme studentima (44,6%). Uprkos pozitivnim stavovima studenata koji se odnose na ekonomičnu prirodu Vikipedije ohrabrujući je podatak da skoro polovina (47,3%) ipak ovaj izvor znanja koristi samo da bi dobili uvid u temu o kojoj će pisati. Mogućnost autorstva na Vikipediji (6,5%) kao i aktuelnost informacija (19,4%) znatno su manje snažni motivi za studentsko korišćenje Vikipedije u akademskom okruženju s' obzirom na to da se studenti nisu složili sa ovim tvrdnjama (M=2,58 i M=2,75).

Rezultati ovog istraživanja su slični rezultatima koji su dobijeni ispitivanjima u susednim zemljama. Naime, u istraživanju u Hrvatskoj najveći procenat studenata istakao je da se Vikipedijom koristi samo radi dobijanja kratkog uvida u temu (76,8%) odnosno kako bi saznali o čemu treba pisati (56%). Pored toga, zastupljeni su i sledeći motivi: brzina i lakoća dobijanja informacija (77,6%); dobijanje kratkih podataka o bilo kojoj temi (52,3%); kratki, pregledni i informativni članci (42,3%) kao i jednostavan i razumljiv jezik

kojim su članci pisani, što smatra čak 44,4% ispitanika (Faletar-Tanacković, Djurđević, Badurina, 2015).

Tabela 1: Stavovi studenata o motivima za korišćenje sadržaja sa Vikipedije

MOTIVI STUDENATA ZA KORIŠĆENJE VIKIPEDIJE	1		2		3		4		5		M	SD
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Vikipedija mi omogućava da brzo i lako pronađem potrebne informacije.	12	6,5	12	6,5	28	15,1	94	50,5	40	21,5	3,74	1,06
Smatram da je Vikipediju lakše čitati nego udžbenike.	8	4,3	32	15,2	37	19,9	65	34,9	44	23,7	3,56	1,15
Vikipediju koristim zato što ne mogu pitati profesora za bazične informacije o temi istraživanja.	21	11,3	45	24,2	59	31,7	51	27,4	10	5,4	2,91	1,08
Vikipediju koristim zato što na Guglu dobijem veliki broj obimnih članaka.	19	10,2	39	21,0	55	29,6	62	33,3	11	5,9	3,03	1,09
Vikipediju koristim zato što su članci kratki i pregledni.	12	6,5	30	16,1	43	23,1	85	45,7	16	8,6	3,33	1,05
Vikipediju koristim zato što su članci pisani jednostavnim i razumljivim jezikom.	11	5,9	28	15,1	51	27,4	84	45,2	12	6,5	3,31	1,0
Vikipediju koristim samo kako bih dobio/la uvid u temu o kojoj ću pisati.	11	5,9	12	6,5	51	27,4	88	47,3	24	12,9	3,54	0,9
Koristim Vikipediju jer mi značajno štedi vreme.	7	3,8	23	12,4	49	26,3	83	44,6	24	12,9	3,50	0,9
Gotovo uvek pronađem na Vikipediji podatke o onom što sam hteo/la pretražiti.	5	2,7	26	14,0	48	25,8	76	40,9	31	16,7	3,54	1,01
Vikipediju koristim zato što pruža mogućnost autorstva.	24	12,9	48	25,8	99	53,2	12	6,5	3	1,6	2,58	0,85
Vikipediju koristim zato što su informacije uvek aktuelne.	18	9,7	58	31,2	68	36,6	36	19,4	6	3,2	2,75	0,98

Legenda: 1- Uopšte nisam saglasan/na; 2 – Uglavnom nisam saglasan/na; 3 – Neodlučan/na sam; 4 – Uglavnom sam saglasan/na; 5 – U potpunosti sam saglasan/na

Na slične rezultate ukazuje i istraživanje realizovano u Francuskoj, sprovedeno na univerzitetu u Tuluzu 2013. godine kako bi se odgovorilo na pitanje zašto studenti masovno koriste Vikipediju. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da se članci objavljeni na Vikipediji često pojavljuju na prvoj stranici Gugla među pretraženim rezultatima pa to donekle objašnjava masovnu publiku internet enciklopedije. Takođe, studenti univerziteta u Tuluzu su, poput studenata koji su činili uzorak u našem istraživanju, istakli da Vikipediju smatraju jednostavnom za korišćenje i lako dostupnom; njene sadržaje opisuju kao lako upotrebljive za izvršavanje akademskih zadataka i jednostavne za razumevanje, a kao motiv za korišćenje Vikipedije ističu da ona ima sve odgovore na skoro sva pitanja. Ispitanici su se takođe složili sa tvrdnjom da Vikipedija omogućava značajnu uštedu vremena i da je pravi spas u kontekstu obilja informacija; sa ovom tvrdnjom u našem istraživanju takođe se saglasilo 44,6% studenata (Sahut, Tricot, 2013).

Da su stavovi studenata u Srbiji i Americi komplementarni u odnosu na Vikipediju pokazuju rezultati istraživanja koje je sprovedeno 2010. godine u Vašingtonu. Poput studenata koji su činili uzorak u našem istraživanju najveći broj studenata univerziteta u SAD-u (83%) odgovorio je da Vikipediju koristiti kako bi dobili osnovne informacije o nekoj temi. Ispitanici su takođe istakli sledeće razloge: pomoć da se započne istraživanje (76%), jednostavnost i lakoća korišćenja (69%), pomoć u razumevanju značenja pojedinih termina (67%). Studenti u manjoj meri koriste Vikipediju zato što je sadržaje lako razumeti (64%), zato što sadržaji obuhvataju citate (54%), zato što je smatraju pouzdanijim izvorom od drugih web sajtova (17%) ili zato što pruža mogućnost autorstva, sa čime se saglasilo 16% ispitanika (Head, 2010).

U Tabeli 2 prikazani su podaci koji ukazuju na postojanje statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika o motivima za korišćenje Vikipedije u odnosu na pol. Statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika na ispitivanom nivou statističke značajnosti ($p > 0,05$) utvrđene su kod sledećih tvrdnji: „Smatram da je Vikipediju lakše čitati nego udžbenike.“ Prosek odgovora ispitanika za ovu tvrdnju pokazuje da se studenti muškog pola slažu da je Vikipediju lakše čitati nego udžbenike ($M=4,08$) dok su studentkinje iskazale nešto neutralniji stav ($M=3,27$). U okviru tvrdnje „Vikipediju koristim zato što ne mogu pitati profesora za bazične informacije o temi istraživanja“ dobijeni podaci pokazuju da studentkinje nisu saglasne sa ovom tvrdnjom ($M=2,77$) za razliku od studenata muškog pola koji su ispoljili nešto veći stepen slaganja sa ovom tvrdnjom ($M=3,16$). Na osnovu podataka iz Tabele 2 može se konstatovati da su studenti oba pola delimično saglasni sa tvrdnjom „Gotovo uvek pronađem na Vikipediji podatke o onom što sam hteo/la pretražiti.“ Međutim, nešto veći stepen saglasnosti izražavaju studenti muškog pola ($M=3,77$) od studenata ženskog pola ($M=3,41$). Razlike su primetne i kod tvrdnje „Vikipediju koristim zato što su informacije uvek aktuelne.“ Prosek odgovora ispitanika kada

je u pitanju ova tvrdnja pokazuje da ispitanice uopšte nisu saglasne sa stavom o aktuelnosti informacija na Vikipediji ($M=1,62$), dok se ispitanici muškog pola samo nisu saglasni sa pomenutom tvrdnjom ($M=2,97$).

Tabela 2: Razlike u stavovima studenata o motivima za korišćenje Vikipedije u odnosu na pol

	POL	M	SD	t-test	df	P
Vikipedija mi omogućava da brzo i lako pronađem potrebne informacije.	Ženski	3.63	1.09	1.77	183	0.07
	Muški	3.92	1.00			
Smatram da je Vikipediju lakše čitati nego udžbenike.	Ženski	3.27	1.09	4.88	183	0.00
	Muški	4.08	1.06			
Vikipediju koristim zato što ne mogu pitati profesora za bazične informacije o temi istraživanja.	Ženski	2.77	1.07	2.38	183	0.01
	Muški	3.16	1.08			
Vikipediju koristim zato što na Guglu dobijem veliki broj obimnih članaka.	Ženski	2.99	1.13	-0.675	183	0,5
	Muški	3.10	1.01			
Vikipediju koristim zato što su članci kratki i pregledni.	Ženski	3.33	1.06	0.06	183	0,9
	Muški	3.32	1.05			
Vikipediju koristim zato što su članci pisani jednostavnim i razumljivim jezikom.	Ženski	3.34	1.06	0.70	183	0,4
	Muški	3.23	0.88			
Vikipediju koristim samo kako bih dobio/la uvid u temu o kojoj ću pisati.	Ženski	3.55	0.87	0.24	183	0,8
	Muški	3.52	1.19			
Koristim Vikipediju jer mi značajno štedi vreme.	Ženski	3.44	0.98	-0.97	183	0,33
	Muški	3.59	1.01			
Gotovo uvek pronađem na Vikipediji podatke o onom što sam hteo/la pretražiti.	Ženski	3.41	1.09	2.35	183	0,02
	Muški	3.77	0.81			
Vikipediju koristim zato što pruža mogućnost autorstva.	Ženski	2.56	0.89	-0.222	183	0,8
	Muški	2.59	0.79			
Vikipediju koristim zato što su informacije uvek aktuelne.	Ženski	2.62	0.95	2.30	183	0,02
	Muški	2.97	1.01			

Ukoliko se pogleda proseka odgovora ispitanika za ostale tvrdnje o motivima za korišćenje Vikipedije, može se konstatovati da studenti muškog pola znatno češće ističu brzo i lako pronalaženje potrebnih informacija ($M=3,92$); veliki broj dobijenih informacija na Guglu ($M=3,10$) i uštedu vremena ($M=3,59$) kao dominantne motive. Za razliku od njih, dominantni pokretač za korišćenje Vikipedije kao izvora znanja kod ispitanika ženskog pola jesu kratki i pregledni članci ($M=3,33$); članci pisani jednostavnim i razumljivim jezikom ($M=3,34$) i dobijanje početnog uvida u temu istraživanja ($M=3,55$).

Tabela 3: Razlike u stavovima studenata o motivima za korišćenje Vikipedije u odnosu na prosek ocena

	PROSEK OCENA	M	SD	t-test	df	P
Vikipedija mi omogućava da brzo i lako pronađem potrebne informacije.	6,00–8,50	3.54	1.04	2.66	183	0.008
	8,60–10,0	3.95	1.06			
Smatram da je Vikipediju lakše čitati nego udžbenike.	6,00–8,50	3.29	1.16	3.56	183	0.000
	8,60–10,0	3.87	1.06			
Vikipediju koristim zato što ne mogu pitati profesora za bazične informacije o temi istraživanja.	6,00–8,50	3.04	0.95	1.66	183	0.097
	8,60–10,0	2.77	1.21			
Vikipediju koristim zato što na Gugu dobijem veliki broj obimnih članaka.	6,00–8,50	3.08	1.10	0.65	183	0.512
	8,60–10,0	2.97	1.08			
Vikipediju koristim zato što su članci kratki i pregledni.	6,00–8,50	3.19	1.15	1.84	183	0.066
	8,60–10,0	3.48	0.91			
Vikipediju koristim zato što su članci pisani jednostavnim i razumljivim jezikom.	6,00–8,50	3.25	1.08	-0.817	183	0.415
	8,60–10,0	3.37	0.90			
Vikipediju koristim samo kako bih dobio/la uvid u temu o kojoj ću pisati.	6,00–8,50	3.39	1.04	-2.14	183	0.034
	8,60–10,0	3.70	0.93			
Koristim Vikipediju jer mi značajno štedi vreme.	6,00–8,50	3.28	0.97	3.22	183	0.002
	8,60–10,0	3.74	0.97			
Gotovo uvek pronađem na Vikipediji podatke o onom što sam htio/la pretražiti.	6,00–8,50	3.52	0.94	-0.348	183	0.728
	8,60–10,0	3.57	1.09			
Vikipediju koristim zato što pruža mogućnost autorstva.	6,00–8,50	2.71	0.87	2.342	183	0.020
	8,60–10,0	2.42	0.81			
Vikipediju koristim zato što su informacije uvek aktuelne.	6,00–8,50	2.70	0.83	-0.616	183	0.539
	8,60–10,0	2.79	1.12			

U Tabeli 3 prikazane su statistički značajne razlike u odgovorima studenata o motivima za korišćenje Vikipedije u odnosu na prosek ocena. Statistički značajna razlika utvrđena je kod sledećih tvrdnji: „Vikipedija mi omogućava da brzo i lako pronađem potrebne informacije.” Na osnovu proseka odgovora ispitanika može se zaključiti da, sa poboljšanjem akademskog uspeha, brzo i lako pronalaženje informacija kao motiv za korišćenje Vikipedije postaje dominantniji s obzirom na to da su ispitanici sa prosekom ocena od 6,0–8,5 iskazali manji stepen saglasnosti sa ovom tvrdnjom ($M=3,54$) od ispitanika sa prosekom ocena od 8,6–10,0 ($M=3,95$). Slične rezultate pokazalo je istraživanje koje je realizovano u Hrvatskoj, u kome su ispitanici sa slabijim akademskim postignućem izrazili manji stepen saglasnosti od studenata sa visokim prosekom (Faletar-Tanacković, Djurđević, Badurina 2015). Kod tvrdnje „Smatram da je Vikipediju lakše čitati nego udžbenike” prosek odgovora ispitanika koncentrisan je oko broja 3 koji na petostepenoj skali WKIZ označava stav „niti se slažem niti se ne slažem”, te se može zaključiti da studenti nemaju jasno definisan stav kada je potrebno uporediti težinu/lakoću čitanja sadržaja na Vikipediji i sadržaja iz udžbenika. Međutim, nešto veći stepen saglasnosti sa ovom tvrdnjom iskazali su studenti sa većim prosekom ocena ($M=3,29$) od onih sa prosekom ocena do 8,5 ($M=3,87$). Na osnovu stepena saglasnosti ispitanika kod tvrdnje „Vikipediju koristim samo kako bih dobio/la uvid u temu o kojoj ću pisati” može se videti da korišćenje Vikipedije kao polazne osnove za dobijanje bazičnih informacija i uvida u određenu temu znatno češće praktikuju studenti sa boljim akademskim postignućem ($M=3,70$) od onih sa slabijim akademskim uspehom ($M=3,30$). Uprkos tome, prosek odgovora ispitanika nam pokazuje da studenti nemaju jasno definisan stav povodom ove tvrdnje te možemo zaključiti da studenti ne smatraju Vikipediju jedinim korisnim inicijalnim resursom. Na osnovu proseka odgovora ispitanika kod tvrdnje „Koristim Vikipediju jer mi značajno štedi vreme” možemo zaključiti da je ekonomična priroda Vikipedije (koja podrazumeva uštedu vremena) motiv koji je zastupljeniji kod studenta sa boljim akademskim postignućem ($M=3,74$). Premda je jedna od najistaknutijih odlika Vikipedije pružanje mogućnosti svim korisnicima da pređu iz pasivne uloge čitalaca u aktivnu ulogu autora članaka, odgovori ispitanika to nisu prepoznali kao motiv za njeno korišćenje. U odgovorima na tvrdnju „Vikipediju koristim zato što pruža mogućnost autorstva”, studenti koji su činili uzorak u našem istraživanju ističu da je mogućnost autorstva koju pruža internet enciklopedija motiv koji ih uopšte ne podstiče na upotrebu ovog izvora informacija.

Na osnovu dobijenih podataka može se konstatovati da je sadržaj Vikipedije (kratki i pregledni članci kao i članci pisani jednostavnim i razumljivim jezikom) dominantniji motiv kod ispitanika sa boljim akademskim postignućem ($M=3,48$ i $M=3,37$). Za razliku od njih studenti sa slabijim akademskim postignućem motiv za korišćenje Vikipedije ne nalaze u njenim suštinskim

karakteristikama koje se tiču direktno njenih obeležja, već u činjenici da se na Guglu može dobiti veliki broj obimnih članaka (M=3,08) kao i u činjenici da ne mogu da pitaju profesore za osnovne podatke o određenoj temi (M=2,79).

Tabela 4: Razlike u stavovima studenata o motivima korišćenje Vikipedije u odnosu na fakultet

	FAKULTET	M	SD	t-test	df	P
Vikipedija mi omogućava da brzo i lako pronađem potrebne informacije.	Fakultet umetnosti	3.93	0.93	2.503	184	0.01
	Filozofski fakultet	3.54	1.16			
Smatram da je Vikipediju lakše čitati nego udžbenike.	Fakultet umetnosti	3.73	1.07	1.988	184	0.04
	Filozofski fakultet	3.39	1.20			
Vikipediju koristim zato što ne mogu pitati profesora za bazične informacije o temi istraživanja.	Fakultet umetnosti	2.90	1.15	-.135	184	0.89
	Filozofski fakultet	2.92	1.02			
Vikipediju koristim zato što na googlu dobijem veliki broj obimnih članaka.	Fakultet umetnosti	3.08	1.01	.603	184	0.54
	Filozofski fakultet	2.98	1.16			
Vikipediju koristim zato što su članci kratki i pregledni.	Fakultet umetnosti	3.44	0.90	1.324	184	0.18
	Filozofski fakultet	3.23	1.18			
Vikipediju koristim zato što su članci pisani jednostavnim i razumljivim jezikom.	Fakultet umetnosti	3.36	0.91	.731	184	0.46.
	Filozofski fakultet	3.25	1.08			
Vikipediju koristim samo kako bih dobio/la uvid u temu o kojoj ću pisati.	Fakultet umetnosti	3.58	0.92	.440	184	0.66
	Filozofski fakultet	3.51	1.06			
Koristim Vikipediju jer mi značajno štedi vreme.	Fakultet umetnosti	3.59	1.04	1.182	184	0.23
	Filozofski fakultet	3.41	0.93			
Gotovo uvek pronađem na Vikipediji podatke o onom što sam hteo/la pretražiti.	Fakultet umetnosti	3.59	1.02	.578	184	0.56
	Filozofski fakultet	3.50	1.00			
Vikipediju koristim zato što pruža mogućnost autorstva.	Fakultet umetnosti	2.58	0.78	.000	184	1.00
	Filozofski fakultet	2.58	0.92			
Vikipediju koristim zato što su informacije uvek aktuelne.	Fakultet umetnosti	2.84	0.99	1.34	184	0.18
	Filozofski fakultet	2.65	0.96			

Brojna istraživanja fokusirana na studentsku populaciju pokazala su da ova grupacija koristi Vikipediju veoma često, kako u privatne svrhe tako i za ispunjavanje akademskih obaveza, zbog toga što im omogućava širok obuhvat tema i sažete informacije predstavljene na jednostavan i razumljiv način (Head, Eisenberg 2010). Head i Eisenberg su u svom istraživanju došli do saznanja da kategorija studenata društveno-humanističkih nauka ređe od studenata drugih nauka pribegava korišćenju Vikipedije kao izvora znanja u akademskom okruženju. Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 4 može se zaključiti da su rezultati našeg istraživanja u pozitivnoj korelaciji sa ostalim istraživanjima u ovom domenu. Na svim ponuđenim tvrdnjama studenti Fakulteta umetnosti iskazali su pozitivnije stavove tj. veći stepen slaganja sa tvrdnjama koje naglašavaju prednosti Vikipedije. Tačnije, ova kategorija studenata izražava veći stepen slaganja sa stavom da se na internet enciklopediji brzo i lako mogu naći potrebne informacije (M=3,93) od studenata Filozofskog fakulteta (M=3,54); ističu da je Vikipediju lakše čitati od udžbenika (M=3,73); u većem stepenu su saglasni sa tvrdnjom da su članci na Vikipediji kratki i pregledni (M=3,43) i pisani jednostavnim i razumljivim jezikom (M=3,36) od studenata Filozofskog fakulteta (M=3,23 i M=3,25).

Studenti Filozofskog fakulteta u manjoj meri koriste Vikipediju za dobijanje inicijalnog uvida u temu o kojoj će pisati (M=3,51) od studenata Fakulteta umetnosti (M=3,58) i u manjem stepenu se slažu sa stavom da se na Vikipediji mogu uvek dobiti relevantni podaci o onome što se pretražuje (M=3,5) od studenata Fakulteta umetnosti (M=3,59).

Zaključak

Savremene medijske tehnologije unele su duh novine na polje obrazovanja, doprinele modernizaciji načina učenja i otvorile perspektivu korišćenja internet resursa kao novih izvora znanja. Studenti, kao deo populacije mladih, izuzetno su senzibilni na nove medijske tehnologije koje koriste svakodnevno, u različite svrhe – kako za zabavu, tako i za potrebe studiranja. Među novim internet izvorima znanja značajno mesto pripada Vikipediji, globalnoj internet enciklopediji, na kojoj studenti mogu pronaći raznovrsne informacije. Budući da Vikipedija postaje sve popularniji izvor informacija za studente, cilj istraživanja se odnosi na utvrđivanje motiva studenata za korišćenje sadržaja sa Vikipedije. U istraživanju je potvrđena opšta hipoteza da je glavni izvor motivacije studenata brzo i lako dobijanje informacija, kratak sadržaj i preglednost članaka koji se nalaze na Vikipediji. Potvrđene su i podhipoteze koje se odnose na postojanje statistički značajnih razlika u odgovorima ispitanika u odnosu na nezavisne varijable: pol, prosečnu ocenu studenata, fakultet na kome studiraju.

Naime, podaci istraživanja pokazuju da brzo i lako pronalaženje potrebnih informacija motiviše polovinu ispitanih studenata za korišćenje Vikipedije: pored toga studenti ističu da koriste Vikipediju kao izvor znanja zato što su članci kratki i pregledni, što su pisani jednostavnim i razumljivim jezikom i zato što značajno štede vreme za učenje.

Ispitanici muškog pola znatno češće ističu brzo i lako pronalaženje potrebnih informacija, količinu informacija i uštedu u vremenu dominantne motive. Za razliku od njih, dominantni pokretač za korišćenje Vikipedije kao izvora znanja kod ispitanika ženskog pola jesu dužina i preglednost članaka, jednostavan stil pisanja, razumljivost i dobijanje početnog uvida u temu istraživanja.

Na osnovu dobijenih podataka može se konstatovati da je sadržaj Vikipedije, posebno kratki i pregledni članci kao i članci pisani jednostavnim i razumljivim jezikom dominantniji motiv kod ispitanika sa boljim akademskim postignućem. Za razliku od njih, studenti sa slabijim akademskim postignućem motiv za korišćenje Vikipedije ne nalaze u njenim suštinskim karakteristikama koje se tiču direktno njenih obeležja, već motive za njeno korišćenje nalaze u činjenici da su članci na Vikipediji kratki i jasni i samim tim jednostavniji od drugih stručnih tekstova i naučnih radova. Podaci istraživanja pokazali su da studenti Filozofskog fakulteta u manjoj meri koriste Vikipediju za dobijanje inicijalnog uvida u temu o kojoj će pisati u odnosu na studente Fakulteta umešnosti i izražavaju veću sumnju u relevantnost podataka.

S obzirom na to da je istraživanje urađeno na relativnom malom uzorku studenata i samo na dva fakulteta Univerziteta u Nišu, nije moguće generalizovati dobijene rezultate. Ipak, ako se ima u vidu da na našim prostorima ova tema nije adekvatno zastupljena, može se konstatovati da dobijeni podaci pružaju uvid u dominantne motive studenata za korišćenje Vikipedije u procesu studiranja. Pored toga istraživanje otvara i druga pitanja koja su u sadašnjoj akademskoj praksi aktuelna, a koja se odnose na stavove nastavnika prema korišćenju sadržaja sa Vikipedije, kao i pitanja pouzdanosti informacija i kritičkog odnosa prema podacima dobijenim putem ove internet enciklopedije. U tom kontekstu ovo istraživanje može biti od koristi narednim proučavanjima koja se tiču raznovrsnih izvora znanja koja se nude na internetu, kao i adekvatnog odnosa korisnika (pre svega studenata) u smislu razvoja kritičkog odnosa i stava prema informacijama koje nude savremene medijske tehnologije.

Literatura

- Ally, M., Prieto-Blázquez, J. (2014) „What is the future of mobile learning in education?” *International Journal of Educational Technology in Higher Education* 11(1), 142–151.
- Dron, J., Anderson, T. (2014) *Teaching Crowds: Learning and Social Media*. Edmonton: Athabasca University Press.
- Eid, I. M., Al-Jabri, M. I. (2016) „Social networking, knowledge sharing, and student learning: The case of university students”. *Computers & Education* 99, 14–27.
- Eijkman, H. (2010) „Academics and Wikipedia: Reframing Web 2.0+ as a disruptor of traditional academic power-knowledge arrangements”. *Campus-wide information systems* 27(3), 173–185.
- Faletar-Tanacković, S., Djurđević, A., Badurina, B. (2015) „Wikipedija u akademskom okruženju: stavovi i iskustva studenata i nastavnika.” *Liberallium*, VIII, 2(2015), 161–195.
- Head, A. Eisenberg, M. (2010) „How today’s college students use Wikipedia for course-related research.” *First Monday*, 15(3). Preuzeto sa: <http://firstmonday.org/article/view/2830/2476>
- Kovačević, M. (2006) „Mediji i obrazovanje – izazovi savremenog doba.” *Kultura polisa*, 3(4–5), 525–534.
- Markov-Čikić, I. (2013) „Deca i medijski sadržaj novih tehnologija.” U: *Zbornik radova sa Naučnog skupa 'Nauka i savremeni univerzitet 2'* (ur. B. Dimitrijević), 2(1). Niš: Filozofski fakultet, str. 435–449.
- Pavlović, D., Stojanović, R. (2016) „Uticao interneta među mladima u Srbiji.” *Kultura polisa*, 29(XII), 437–450.
- Prensky, M. (2005) „Digitalni urođenici, digitalne pridošlice.” *Edupoint*, 40 (5), 23–26.
- Purdy, P. J. (2010) *Wikipedia Is Good for You!?* Preuzeto sa: <https://wac.colostate.edu/books/writingspaces1/purdy--wikipedia-is-good-for-you.pdf>.
- Rennie, F., Morrison, T. (2013) *E-Learning and Social Networking Handbook: Resources for Higher Education*. Abingdon: Routledge.
- Rodek, S. (2011) „Novi mediji i nova kultura učenja.” *Napredak* 152(1), 9–28.
- Rosen, L. (2010) „Welcome to the... iGeneration.” *Education Digest*, 75(8), 8–12.
- Sahut, G., Tricot, A. (2013) *Les élèves, les enseignants et Wikipédia: je t'aime, moi non plus, moi quand mêm*. Université de Toulouse.
- Skiba, D. J., Barton, A. J. (2006) „Adapting Your Teaching to Accommodate the NetGeneration of Learners.” *OJIN: The Online Journal of Issues in Nursing* 11(2), 112–118.

- Sultan, N. (2010). „Cloud computing for education: A new dawn?“ *International Journal of Information Management* 30, 109–116.
- Surowiecki, J. (2004) *The wisdom of crowds: Why the many are smarter than the few*. London: Abacus.
- Vanve, A., Gaikwad, R., Shelar, K. (2016). A new trend: e-learning in education system *International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET)* 3(4,) 299-302.
- Zloković, J., Čavar, J. (2009). “F” škole – između realnosti i “zvjezdanih staza”. *Zbornik radova sa naučnog skupa “Buduća škola”* (ur. N. Potkonjak), 327-336. Beograd: Srpska akademija obrazovanja.

Zorica Petrović Stanisavljević
Dragana Pavlović
Anastasija Mamutović

MODERNIZATION OF THE CULTURE OF LEARNING – WIKIPEDIA AS A SOURCE OF KNOWLEDGE

Abstract: The phenomenon of new multimedia technologies has caused significant changes in the field of university education. Beside implementing multimedia tools into lecture classes, there are many new sources of information that caused the modernization of the culture of learning. In that context, Wikipedia, as a global encyclopedia, has an important role since it is a source of numerous pieces of information in different fields. This paper presents a part of a wider research which questions students of the Faculty of Philosophy and students of the Faculty of Fine Arts about their motives for using information from Wikipedia during their learning process. A special instrument was constructed for the purpose of the research - a questionnaire with an estimation scale. The results of this research show that the main motives for Wikipedia use are speed and availability of information, short and clear items on Wikipedia; also, the results show that there are statistically important differences regarding independent variables: gender, grades and university.

Key Words: The Culture of Learning, Modernization, Wikipedia, Knowledge, Students.

Marina Matejević

УДК 316.356.2-055.52; 37.018.1

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Niš

Pregledni naučni rad

TRADICIONALNO I MODERNO U KONTEKSTU PORODIČNE
FUNKCIONALNOSTI I VASPITNOG STILA RODITELJA²

Sažetak: U radu su predstavljene varijacije tradicionalnog i modernog u porodičnom funkcionisanju, prema nalazima istraživanja koja su se odnosila na verovanja adolescenata o komplementarnosti roditeljskih uloga (Matejević, Todorović, 2012; Matejević, Jovanovic, 2014), na vaspitni stil roditelja (Matejević, 2012) i vaspitne postupke roditelja (Matejević, Nikolić, 2013). Nalazi ovih istraživanja ukazuju na promenjene uloge roditelja: adolescenati veruju da je permisivnost očeva prihvatljivija od permisivnosti majki; takođe smatraju da je u vaspitnom stilu roditelja odbacivanje izraženije kod majki, a emocionalna toplina kod očeva; u kontekstu vaspitnih postupaka izraženije je verbalno kažnjavanje kod majki dok je nagrađivanje na prvom mestu u vaspitnim postupcima očeva. Može se konstatovati da se tradicionalno sačuvalo u komplementarnosti roditeljskih uloga, ali na jedan drugačiji način, koji je možda i povezan sa modernim viđenjem ovih uloga: očeви mogu biti popustljivi, a majke zahtevne i manje tople, što ukazuje na jednu fleksibilniju raspodelu porodičnih uloga i drugačiju distribuciju moći u porodici. Dobijeni nalazi ukazuju da moderno i patrijarhalno egzistiraju paralelno i na specifičan način konstruišu verovanja adolescenata koji teže nečemu modernijem, ali su istovremeno i zarobljeni u patrijarhalnim predstavama o roditeljskim ulogama koje se transgeneracijski prenose i daju specifičan doprinos izgrađivanju uverenja. Značajna implikacija ovih nalaza jeste ukazivanje na potrebu podizanja pedagoške kulture roditelja u okviru različitih programa za porodicu, kao i pružanje društvene podrške roditeljima u kompetentnijem ispunjavanju ovih kompleksnih uloga.

Ključne reči: tradicionalno u vaspitnim stilovima roditelja, moderno u vaspitnim stilovima roditelja.

² Saopštenje sa skupa *Tradicija, modernizacija i identiteti VIII: Analiza rezultata istraživanja u oblasti tradicije i modernizacije identiteta na Balkanu* (9. i 10. jun 2017, Filozofski fakultet u Nišu). Rad je urađen u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija* (179074), koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Prema sistemskom pristupu porodica je sistem sačinjen od komponenti subsistema: partnerskog, roditeljskog, subsistema koji formiraju deca, a istovremeno je kao celina deo ekološkog suprasistema sa kojim razmenjuje energiju i informacije. Za razumevanje načina na koji funkcioniše porodica, veoma je važno razumevanje odnosa koji postoje između ovih subsistema, kao i odnosa koji postoji između porodice i okruženja u kome porodica funkcioniše. Primenujući opštu teoriju sistema na porodicu i njeno funkcionisanje, može se reći da se delovi porodice, odnosno subsistemi, nalaze u stalnom međuodnosu i da se ponašanje pojedinih članova, odnosno subsistema, ne može razumeti izolovano od drugog dela subsistema. Porodica kao sistem deluje kroz transakcione obrasce koji se sastoje od ponovljenih interakcija koje utvrđuju obrazac ponašanja. Ti obrasci, kako kaže Minučin (Minuchin & Fishman, 1981: 12), upotpunjavaju porodičnu strukturu koja rukovodi funkcionisanjem članova porodice, iscrtavajući njihovu skalu ponašanja i olakšavajući interakciju među njima. Potrebna je životno sposobna porodična struktura da bi se ispunili suštinski zadaci porodice u podržavanju individuacije uz istovremeno pružanje osećaja pripadnosti.

Porodica kao sistem igra centralnu ulogu u socijalizaciji, vaspitanju, psihološkom i biološkom održavanju članova porodice što podrazumeva tri vrste zadataka koje porodica treba da ispuni: a) bazične zadatke koji se odnose na obezbeđivanje ishrane i zaštite članova porodice i bazične potrebe na emocionalnom planu kroz pružanje podrške, ljubavi i razumevanja za sve članove; b) razvojni zadaci odnose se na podsticanje rasta i sazrevanja članova porodice i to davanjem podrške kroz sve faze individualnog i porodičnog životnog ciklusa i c) zadaci koji se odnose na prilagođavanje i reagovanje porodice u situacijama kada se pojave neočekivani događaji: bolest, smrt i razvod. Porodica bi trebalo da amortizuje poremećaje u ekonomskim i društvenim zbivanjima i da i dalje pruža podršku za, što je moguće bezbolniji, rast i razvoj svojih članova (Goldner Vukov, 1988). Funkcionalna porodica je porodica koja stvara uslove za razvoj zdravih i zrelih članova u granicama njihovih intelektualnih i kreativnih potencijala (Goldner Vukov, 1988). Funkcionalnim se smatraju porodični obrasci koji omogućavaju dostizanje porodičnih ciljeva koje porodica sebi postavlja. Disfunkcionalnim se smatraju porodični obrasci kojima se ne ispunjava zadatak već dolazi do pojave simptoma ili nezadovoljstva. Funkcionalnost porodičnog sistema možemo da definišemo preko sledećih dimenzija: porodične fleksibilnosti, koja predstavlja balans između stabilnosti i promene, i porodične kohezivnosti koja predstavlja balans između bliskosti i individuacije (Olson, 2000).

Za sagledavanje porodične funkcionalnosti važno je poimanje socijalnog konstruktivizma. Razumevanje porodičnih uloga i pravila porodičnog funkcionisanja neodvojivo je od određenog kulturološkog okvira i obrazaca funkcionisanja. Uverenja da otac treba da bude strog i pravičan, a majka blaga i podržavajuća, bila su prisutna u srpskoj patrijarhalnoj kulturi, u kojoj su ove uloge bile komplementarne (Trebješanin, 2008); ovakva verovanja se smatraju tradicionalnim u sagledavanju roditeljskih uloga. Ljubav oca prema detetu, kao sastavni deo njegove roditeljske uloge, imala je sasvim različitu ulogu od ljubavi majke. Dok je materinska ljubav bezuslovna, očinska ljubav je uslovljena ponašanjem deteta, dete mora da je zasluži, ispunjavajući očekivanja oca: da bi dete zaslužilo ljubav oca, mora da se podređuje njemu. Postavlja se pitanje da li su još uvek prisutna ova tradicionalna uverenja zasnovana na komplementarnosti roditeljskih uloga ili, u duhu novog vremena, i percipiranje roditeljskih uloga ima odlike savremenog, modernog viđenja, pri čemu ne tvrdimo da je moderno viđenje ovih uloga bolje i adekvatnije. Odgovor na ovo pitanje može biti dat na osnovu rezultata nekih naših istraživanja koja su se bavila verovanjima adolescenata o roditeljskim ulogama, vaspitnom stilu roditelja i vaspitnim postupcima roditelja.

Verovanja adolescenata o komplementarnosti roditeljskih uloga

Imajući u vidu kakava su verovanja postojala u prošlosti u odnosu na roditeljske uloge, pokušali smo da odgovorimo na pitanje kakva su danas očekivanja adolescenata u odnosu na roditeljske uloge: da li se i dalje očekuje da otac bude strog, a majka blaga i popustljiva? Rezultati koji su dobijeni na uzorku studenata niškog univerziteta (Matejević, Todorović, 2012; Matejevic, Jovanovic, 2014) pokazuju da adolescenti na drugačiji način percipiraju porodične uloge i porodične odnose. Istraživanje je bilo organizovano sa ciljem da se utvrdi koje porodične odnose studenti percipiraju kao najfunkcionalnije – da li su to porodični odnosi kada je otac strog, a majka blaga i popustljiva? Subjekti istraživanja bili su studenti Univerziteta u Nišu: ispitano je 316 studenata i 268 studentkinja (ukupno 584 studenata). U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti: Indeks porodičnih odnosa (Index of Family Relations, IFR, Hudson, 1982) i vinjete u kojima su predstavljeni vaspitni stilovi roditelja: po pet vinjeta za opisivanje vaspitnih stilova oca i majke. U kratkim pričama prikazani su različiti vaspitni stilovi, posebno oca, posebno majke, i to autoritarni, autoritativni, permissivni, nedosledni i nezainteresovani. Sadržaj vinjeta je bio sledeći, npr. za autoritarni vaspitni stil očeva: Dejanova nastavnica je pozvala iz škole da kaže njegovom ocu da se Dejan na pismenoj vežbi potpisao kao otac. Kada je Dejan došao iz škole, otac je vikao na njega jer se potpisao na pi-

smenoj vežbi njegovim imenom. Rekao je Dejanu: „Idi u svoju sobu i ne izlazi dok ti ja ne kažem.“ Za autoritarni stil majki: „Kada je Đorđe došao iz škole majka mu se ljutito obratila: „Srela sam tvog nastavnika matematike, rekao mi je da danas nisi imao domaći zadatak. Idi u svoju sobu i ne izlazi dok ti ja ne kažem“. Na osnovu opisa postupaka roditelja prema detetu studenti su procenjivali porodicu u celini u kojoj se zamišljena situacija dešava. Ispod vinjeta date su stavke upitnika Indeks porodičnih odnosa. Ovaj upitnik trebalo je da utvrdi u kojoj meri je porodica u kojoj se odigrava priča srećna ili zadovoljna (npr. „Postoji mnogo napetosti u ovoj porodici.“ „Detetu u ovoj porodici nije stalo da bude okruženo svojom porodicom.“ „Porodica ne razume ovo dete.“ „Ova porodica iritira.“ „Članovi ove porodice su zaista dobri jedni prema drugima.“ ili „Ova porodica je za ovo dete velika radost“). Upitnik sadrži 25 stavki Likertovog tipa.

Dobijeni nalazi su pokazali da su studenti porodične odnose procenjivali bolje kada je učesnik u priči otac nego kada je učesnik u priči majka, kod svih vaspitnih stilova, osim kod nedoslednog vaspitnog stila. Najveća dobijena razlika u proceni porodičnih odnosa dobijena je na permisivnom vaspitnom stilu. Ispitanici su porodične odnose procenili kao mnogo pozitivnije kada je učesnik u priči otac, što je suprotno od verovanja koja su bila prisutna u srpskoj patrijarhalnoj kulturi – da je otac autoritaran, a majka permisivna. Povoljnija procena porodica u kojima otac ispoljava permisivnost donekle se može objasniti i sklonošću ispitanika da sve situacije u kojima je akter otac povoljnije procenjuju. Ispitanici su bili rigorozniji u procenama priča u kojima je akter bila majka. Permisivnost oca bila je veoma poželjna u procenama i studenata i studentkinja, dok permisivnost majke manje nailazi na odobravanje studenata, pri tom su studentkinje imale pozitivniji odnos prema permisivnosti. Verujemo da studenti imaju očekivanja da majka treba više da insistira na ispunjavanju određenih obaveza, na postavljanju određenih zahteva pa permisivnost ne nailazi na odobravanje. Dobijeni nalazi mogu se povezati sa rezultatima istraživanja Milevskog i saradnika (Milevsky, 2007), koje se odnosilo na povezanost vaspitnih stilova roditelja sa samopoštovanjem, depresijom i životnim zadovoljstvom adolescenata. Njihovi nalazi su pokazali da permisivnost očeva nije tako štetna za ishode razvoja deteta kao permisivnost majki. Iako očevi počinju da igraju sve značajniju ulogu u životima dece, izgleda, konstatuju spomenuti autori, da oni imaju drugačiju ulogu u roditeljstvu od majki i da permisivnost očeva neće tako smetati dobrobiti deteta kao permisivnost majki. Ovi nalazi idu u prilog modernim tendencijama koje su prisutne u porodičnom funkcionisanju, a koje se odnose na drugačiju distribuciju moći (koja je više zasnovana na fleksibilnijem prihvatanju porodičnih uloga), mada dobijeni rezultati mogu da ukazuju i na izokrenutost uloga u odnosu na popustljivost majki i popustljivost očeva. U srpskoj patrijarhalnoj kulturi bilo je prisutno očekivanje da je otac zadužen za disciplinovanje deteta, da je majka zadužena

za pružanje ljubavi i ova očekivanja u odnosu na roditeljske uloge su se prenosila transgeneracijski. Postavlja se pitanje da li su ova promenjena očekivanja u odnosu na roditeljske uloge povezana sa promenama koje su se dešavale u društvenom kontekstu, koje su bile povezane sa afirmacijom i emancipacijom žena, čemu je i socijalističko društvo dalo značajan doprinos. Ovakve percepcije adolescenata daju specifičan doprinos verovanju da je prisutnija fleksibilnost u raspodeli porodičnih uloga i da je prisutniji moderniji pristup u očekivanjima u odnosu na ulogu majke i ulogu oca, što je zaista ohrabrujuće, jer ukazuje na tendenciju ka uspostavljanju egalitarnih odnosa u porodici. S druge strane, majke se strože procenjuju, što je u skladu sa patrijarhalnim principom, da se od majke očekuje uvek više, da se žrtvuje za svoje dete i svoju porodicu, jer je na njoj veća odgovornost za vaspitanje dece. U našoj tradiciji prisutno je verovanje da je majka „kriva“ ako deca nisu vaspitana, pa su i rezultati koji su dobijeni u odnosu na strožu procenu majki u skladu sa ovim verovanjem. Dobijeni nalazi ukazuju da savremeno i patrijarhalno egzistiraju paralelno i da na poseban način konstruišu verovanja adolescenata koji teže nečemu modernijem, ali su istovremeno i zarobljeni u patrijarhalnim predstavama o roditeljskim ulogama koje se transgeneracijski prenose i daju specifičan doprinos izgrađivanju uverenja. Tranzicija ima udela u stvaranju drugačijeg sistema vrednosti i drugačijoj percepciji porodičnih uloga, ali, s druge strane i transgeneracijski prenos porodične kulture utiče na očuvanje tradicionalnog i održanje kontinuiteta, što se jasno može videti u percepcijama studenata.

Rezultati pomenutog istraživanja ukazuju na to da, bez obzira koji vaspitni stil manifestuje majka, porodica neće biti tako dobro procenjena kao kad je u pitanju manifestovanje vaspitnog stila oca. Da li su rezultati možda pokazatelj preopterećenosti majki, iz čega proizilazi njihova neadekvatnost ili je reč o prisustvu tradicionalnog odnosa i očekivanja od majki? Permisivnost oca se pozitivno procenjuje, kao nekakvo drugačije pozicioniranje očeva u savremenoj porodici u skladu sa tranzicijom kroz koju društvo prolazi. U tom kontekstu izmenjena su i očekivanja od majke koja u savremenoj porodici treba da zahteva ispunjavanje određenih obaveza, što u suštini verovatno unosi nekakav red u porodično funkcionisanje i može se povezati sa osećajem sigurnosti koju porodica pruža. Kompetentno roditeljstvo očeva se bolje procenjuje nego majki, kao što se neadekvatni vaspitni postupci očeva, manje osuđuju nego kada su u pitanju majke. Posmatrano iz ugla porodice kao sistema, kompetentno roditeljstvo očeva često jeste odraz i zadovoljavajuće partnerske relacije, pa je zato i bolja procena porodica u kojima se otac ponaša kompetentno u vaspitnoj ulozi.

Istraživanje Mekgilikadi-De Lisi i De Lisi (McGillicuddy-De Lisi, De Lisi, 2007), koje je takođe imalo za cilj da utvrdi očekivanja adolescenata u odnosu na roditeljske uloge, pokazalo je da postoje razlike u vaspitnim stilovima majki i očeva prema verovanjima adolescenata. Prema rezultatima ovog istraživanja

adolescenti su porodične odnose videli mnogo negativnije kada su majke predstavljene sa autoritarnim vaspitnim stilom, što ukazuje da adolescenti imaju očekivanja da majke budu tople i podržavajuće. Međutim, interesantno je istaći da su oni porodične odnose videli manje negativnim kada su očevi prikazani sa autoritarnim vaspitnim stilom, kao i da su razlike takođe bile prisutne kada je u pitanju permisivni vaspitni stil. Kada su očevi bili prikazani kao popustljivi, adolescenti su porodične odnose videli kao manje pozitivne, nego kada su majke viđene kao permisivne, što ukazuje da se permisivnost od očeva manje očekuje i doživljava kao nebriga, a kada su majke u pitanju, permisivnost se doživljava kao prihvatanje. Ovi rezultati su pokazali da postoje razlike u percepcijama roditeljskih uloga kod adolescenata, što negde ukazuje i na to kako oni vide svoje potencijalne uloge u porodicama. Adolescenti veruju da su porodice srećnije i da bolje funkcionišu kada su očevi autoritarniji od majki, a majke permisivnije od očeva. Ovi nalazi ukazuju na postojanje razlika u verovanjima adolescenata, u odnosu na percipiranje roditeljskih uloga u našoj i američkoj kulturi. Očigledno je da američko društvo promoviše drugačiji sistem vrednosti, što se reflektuje i na percipiranje roditeljskih uloga.

Vaspitni stil roditelja i komplementarnost roditeljskih uloga

Istraživanje vaspitnog stila roditelja (Matejević, 2012) takođe je pokazalo da postoji određena izokrenutost roditeljskih uloga u odnosu na tradicionalne uzore i verovanja da je otac zadužen za disciplinovanje, dok je majka izvor ljubavi i nežnosti. Teorijski okvir ovog istraživanja oslanja se na afektivnu dimenziju u određivanju vaspitnog stila. Subjekti istraživanja bili su učenici drugog razreda gimnazije (ispitano je 117 učenika). Za utvrđivanje vaspitnog stila roditelja korišćena je EMBU skala (Arrindell et al., 1983), u okviru koje su izdvojena četiri faktora: odbacivanje, prezaštićavanje, emocionalna toplina i favorizovanje deteta. Prema ovom modelu, vaspitni stil roditelja zasnovan na odbacivanju podrazumevao je roditeljsko ponašanje koje odlikuje: direktno, otvoreno kažnjavanje, odbacivanje subjekata kao individue, neprijateljstvo, omalovažavanje, uskraćivanje pažnje prema detetu, njegovom mišljenju i potrebama, kao i simboličko kažnjavanje (postidivanje, ismevanje, kritikovanje nedostataka i problema pred drugima, uskraćivanje ljubavi, izolacija). Vaspitni stil roditelja zasnovan na prezaštićivanju odnosio se na zaštićivanje deteta ali na žustar i autoritaran način, relativno visok stepen nametljivosti, namera da se u velikoj meri zna šta dete radi, postavljanje visokih standarda uspešnosti. Vaspitni stil roditelja zasnovan na emocionalnoj toplini podrazumevao je roditeljsko ponašanje koje odlikuje: pružanje topline, ljubavi i pažnje, pružanje podrške subjektu u stvarima koje su za njega važne, bez nepoverenja, poma-

ganje detetu da reši probleme na najbolji način za njega, visoko poštovanje njenog mišljenja, osećanje deteta da može da se osloni na roditelje i zatraži pomoć, pružanje intelektualne stimulacije. Vaspitni stil roditelja zasnovan na favorizovanju podrazumeva ponašanje roditelja koje detetu obezbeđuje privilegovan položaj u odnosu na ostalu decu u porodici. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da je kod majki na prvom mestu vaspitni stil zasnovan na odbacivanju majki, što može biti veoma problematično za ishode razvoja adolescenata. Ovi rezultati su prilično neuobičajeni u odnosu na očekivanja i obrasce koji su postojali u našoj kulturi, koji podrazumevaju da je majka izvor nežnosti i topline. Da li se rezultati koji su dobijeni mogu povezati sa procesom emancipacije i drugačijim pozicioniranjem žena u savremenom društvu. Treba imati u vidu da većinu u ovom uzorku čine fakultetski obrazovane majke. Mada nisu dobijene statistički značajne korelacije između stručne spremlje i vaspitnog stila, ipak verujemo da je prisutan određen uticaj. U odnosu na uticaj koji emocionalno hladne majke imaju na razvoj deteta, istraživanja pokazuju da je veoma nepovoljan za razvoj adolescenata. Tako istraživanje Marisa i saradnika (Muris et al., 2000) pokazuje da adolescenti koji su skloni anksioznosti imaju roditelje sa odbacujućim vaspitnim stilom. Slične rezultate su dobili i istraživači Markus i saradnici (Markus et al., 2003), gde je takođe utvrđeno da deca u osnovnoj školi sa anksioznim reakcijama imaju roditelje sa odbacujućim vaspitnim stilom. Takođe rezultati istraživanja koje je organizovala Herba sa saradnicima (Herba et al., 2008) pokazuju da su adolescenti čiji su roditelji preferirali odbacujući vaspitni stil bili skloniji razmišljanju o suicidu. Istraživanje Arindela i saradnika (Arrindell et al., 2005) ukazuje na povezanost odbacujućeg vaspitnog stila očeva i majki sa visokim neuroticizmom i niskim samopoštovanjem adolescenata. Kod odbacujućeg ponašanja prisutna je distanca između roditelja i deteta, hladan roditelj je odbojan prema detetu, preovlađuje negativan ton, a češće birana vaspitna sredstva su negativno potkrepljenje i kazna, što svakako može da bude podsticaj i za depresivne reakcije adolescenata.

Ukoliko ove rezultate sagledamo iz relacione perspektive, onda je moguće da zahteve koje majke postavljaju u odnosu na školska postignuća adolescenti doživljavaju kao odbacivanje, a očeve koji su možda tolerantniji u postavljanju zahteva (možda i zbog manjeg prisustva u porodičnim interakcijama), doživljavaju kao toplije i prihvatajuće. Ovi rezultati na prvi pogled govore o izokrenutosti uloga u odnosu na srpsku patrijarhalnu kulturu pa se možemo zapitati da li su tranzicioni tokovi doveli i do stvaranja novih modela ili se haotičnost koja je prisutna u društvu reflektuje na porodicu kroz haotičnost u odnosu na porodične uloge i vaspitni stil roditelja? Svakako bi trebalo uzeti u obzir uticaj društvenog konteksta i rezultate sagledati u odnosu na egzistencijalne probleme sa kojima se porodice susreću, povezati ih sa opštom nesigurnošću kroz koje mnoge porodice prolaze. Možemo pobrojati brojne razloge u kontekstu tumačenja ovih rezultata, ali svakako treba naglasiti potrebu poro-

dice za adekvatnijom društvenom podrškom, kako bi bila u stanju da ostvaruje svoju vaspitnu funkciju na adekvatniji način.

Vaspitni postupci roditelja i komplementarnost roditeljskih uloga

Istraživanje u kome smo se bavili vaspitnim postupcima roditelja (Matejević, Nikolić, 2013) takođe ukazuje na određene promene u roditeljskim ulogama. U radu se razmatraju vaspitni postupci roditelja u kontekstu bihevioralnog pristupa, prema kome se pozitivnim i negativnim potkrepljenjem oblikuje ponašanje dece. Istraživanje je bilo organizovano sa ciljem da se utvrdi koji su vaspitni postupci roditelja dominantni u sprečavanju neprihvatljivog ponašanja dece. Korišćena je skala za procenu vaspitnih postupaka roditelja (Dimensions of Discipline Inventory, DDI Straus, Fauchier, 2007). Upitnik je sadržao sledeće vaspitne postupke roditelja: verbalno kažnjavanje („Moji roditelji viču ili me grde zbog neprihvatljivog ponašanja“), objašnjenje („Moji roditelji mi objašnjavaju pravila kako bi sprečili moje neprihvatljivo ponašanje“), nagrađivanje („Moji roditelji mi daju novac jer sam prestao/la sa neprihvatljivim ponašanjem“), kaznene zadatke („Moji roditelji me teraju da učinim nešto zbog neprihvatljivog ponašanja“), uskraćivanje potkrepljenja („Moji roditelji mi uskraćuju džeparac, upotrebu računara, video igricu ili neku drugu privilegiju zbog neprihvatljivog ponašanja“), ignorisanje neprihvatljivog ponašanja („Moji roditelji ne obraćaju pažnju na moje neprihvatljivo ponašanje“), preusmerenje („Moji roditelji mi daju da radim nešto dugo, umesto onog sto sam radila/o loše“) posmatranje („Moji roditelji mi govore da su me pratili i proveravali kako bi videli da li sam radio/la nešto loše“), i telesno kažnjavanje („Moji roditelji me udare po ruci, povuku za uvo ili za kosu kada se ponašam neprihvatljivo“). Subjekti istraživanja bili su učenici osmog razreda osnovne škole (ispitano je 100 učenika).

Dobijeni rezultati pokazuju da je u vaspitnim postupcima očeva nagrađivanje na prvom mestu, zatim sledi verbalno kažnjavanje i na trećem mestu objašnjenje, dok je telesno kažnjavanje na pretposlednjem mestu. Kod majki se kao najdominantniji vaspitni postupak izdvaja verbalna kazna, zatim slede objašnjenja, a na trećem mestu je nagrađivanje, dok je telesno kažnjavanje na poslednjem mestu. Dobijeni rezultati pokazuju takođe postojanje statistički značajne razlike, u vaspitnim postupcima roditelja – majke značajno više koriste verbalno kažnjavanje u odnosu na očeve. Dominantnost verbalne kazne može se objasniti time da roditelji često nisu ni svesni da njena primena ima efekat kazne, pa čak nisu svesni ni njene učestalosti. Psihološku agresiju, koju ispoljavaju primenom različitih oblika verbalne kazne, roditelji često ne vide kao nešto što može biti kazna i što može loše uticati na dete. Roditelji su skloni

tome da kada se dete loše ponaša primenjuju široku paletu uvreda i ovo istraživanje predstavlja još jedan dokaz koji ide u prilog tome. Majke verbalno kažnjavanje primenjuju češće od očeva i kod njih je ovaj vaspitni postupak najdominantniji, dok je kod očeva najpre dominantno nagrađivanje, a zatim verbalna kazna, što nam govori da očevi teže da neprihvatljivo ponašanje spreče ne-kaznenim metodama i da su tolerantniji od majki. Ipak, njihova tolerancija može se povezati sa time što zbog posla i raznih obaveza malo vremena provode sa detetom pa su samim tim možda spremniji da tolerišu neprihvatljivo ponašanje u većoj meri nego majke.

Sa druge strane, niži nivo primenjenosti fizičke kazne govori nam da roditelji teže tome da napuste tradicionalne vaspitne metode koje su koristili njihovi roditelji, da se postepeno preorijentišu na postupke koji nisu ponižavajući za dete. Međutim, još uvek 45% ispitanih očeva i majki primenjuje fizičko kažnjavanje što možemo razumeti i kao problematično postupanje roditelja s obzirom na to da se radi o mlađim adolescentima. Izgleda da savremeni roditelji polako odustaju od tradicionalnih metoda u sprečavanju neprihvatljivog ponašanja jer je verbalno kažnjavanje veoma zastupljeno u njihovim vaspitnim postupcima. Kvalifikacije koje ne govore o ponašanju već ih karakteriše etiketiranje ličnosti deteta mogu nepovoljno da se odraze na razvoj samopoštovanja adolescenata i mogu imati suprotan efekat – da dete baš nastoji da realizuje neadekvatne procene roditelja. Rezultati istraživanja ukazuju na prisustvo tradicionalnog u vaspitnim postupcima roditelja kroz izraženo verbalno kažnjavanje, jer su pored fizičkog kažnjavanja u srpskoj patrijarhalnoj kulturi roditelji kritikovali i grdili, najmanje hvalili i nagrađivali. Rezultati istraživanja pokazuju da roditelji sve ređe primenjuju fizičko kažnjavanje, ali je zato veoma zastupljeno verbalno kažnjavanje u vidu grubih kvalifikacija: lenj/a, lakomislen/a, aljkav/a, koje vređaju ličnost deteta i negativno utiču na razvoj samopoštovanja. S obzirom na to da je ovaj oblik izraženiji u vaspitnim postupcima majki, postavlja se pitanje da li je njegovo prisustvo povezano sa socio-ekonomskim statusom majki, što su u svom istraživanju dobile Rubin i Mills (Rubin, Mills, 1992). Možemo samo da konstatujemo da postoji velika verovatnoća da je ekonomska nesigurnost povezana sa izraženijom upotrebom verbalnog kažnjavanja, s obzirom na društveni kontekst i siromaštvo u kome egzistiraju mnoge porodice. U svom istraživanju Rubin i Mills (Rubin, Mills, 1992) ukazuju na to da sklop negativnih osećanja najviše utiče na upotrebu sile od strane roditelja. One su otkrile da upotreba sile od strane majki može biti određena ukoliko se uzmu u obzir svi životni uslovi. Napred pomenuti autori smatraju da je naročito slab socio-ekonomski status izražen jačim negativnim reakcijama i primeni sile kao reakcija na neprihvatljivo ponašanje dece. Ovo je naročito tačno, ističu one, onda kada majke nemaju odgovarajući društveni oslonac koji im je potreban. Zbog toga se društveni oslonac izražava kao neophodan faktor u vezi reakcija majki vezanih za oblikovanje neodgova-

rajućeg dečijeg ponašanja. Istraživanje je pokazalo da su majke, ukoliko su iskusile teške životne situacije, birale silu, ali samo u onim slučajevima u kojima je prisutno agresivno ponašanje dece. Rezultati ove studije jasno ukazuju da je emocionalna uravnoteženost majki od primarne važnosti za dečije agresivno ponašanje. Rezultati ove studije takođe ukazuju na to da primena sile proizilazi iz socio-ekonomskog statusa kao i iz društvene podrške. Nizak socio-ekonomski status je jače povezan sa primenom sile onda kada je majkama bila potrebna veća društvena podrška nego što su je tada imale. Ovi podaci mogu biti zabrinjavajući ukoliko uzmemo u obzir ekonomske probleme koji su prisutni u mnogim porodicama i njihovo eventualno reflektovanje na vaspitne postupke roditelja kroz primenu kažnjavanja, što nas je i podstaklo da istražimo ovaj problem. Rezultati našeg istraživanja su pokazali da je dominantni vaspitni postupak kod majki verbalno kažnjavanje koje je zasnovano na negativnom potkrepljenju, dok je kod očeva dominantno nagrađivanje koje je zasnovano na pozitivnom potkrepljenju. Rezultati istraživanja takođe pokazuju da je kažnjavanje prisutno u vaspitnim postupcima roditelja, ali na jedan drugačiji način, kroz verbalno kažnjavanje i objašnjavanje, ali da je takođe veoma prisutno i nagrađivanje, što ukazuje da je došlo do promena u verovanjima roditelja u odnosu na efikasnost fizičkog kažnjavanja. To govori o jednom modernijem odnosu roditelja prema pozitivnom i negativnom potkrepljenju, odnosno kažnjavanju i nagrađivanju u porodičnom vaspitanju.

Dobijene nalaze potvrđuju i rezultati još jednog istraživanja koje se odnosilo na vrednosne orijentacije i vaspitne postupake roditelja (Matejević, Pavićević, 2013). Rezultati ovog istraživanja pokazali su da postoje razlike u vrednosnim orijentacijama roditelja i da je usmerenost majki ka konformizmu povezana sa preferiranjem tradicionalnih konformističkih vrednosti. Takođe je utvrđeno da majke nezavisnost dece procenjuju kao manje poželjnu vrednost što ukazuje na negovanje zavisnog ponašanja i usporenog procesa osamostaljivanja, što postaje obrazac u našoj kulturi. Za razliku od njih, očevi preferiraju autonomiju u vrednosnim opredeljenjima, što je okrenuto ka razvojnim potrebama adolescenata i može se smatrati modernijim pristupom u vrednosnim opredeljenjima roditelja. Takođe je utvrđena povezanost između konformističkih vrednosnih orijentacija majki i agresivnijih vaspitnih postupaka kao što su telesno i verbalno kažnjavanje. Majke koje nameću deci određene vrednosti, ne utičući na dete da samo razvije svoje stavove i nezavisnost, koriste agresivne vaspitne postupke kako bi deca pod pritiskom prihvatila određene zahteve. Nalazi pokazuju da je i kod očeva prisutna povezanost konformističkih vrednosnih orijentacija i verbalnog kažnjavanja, što ukazuje da očevi koji vrednuju konformizam češće koriste verbalno kažnjavanje. Okrenutost roditelja ka konformizmu, može se povezati sa orijentacijom roditelja ka personalnim ciljevima (Dix, 1992). Oni su okrenuti ka potrebama roditelja i problematični su u kontekstu razvojnih ishoda adolescenata. Obrazovanje ro-

ditelja u kontekstu porodičnog vaspitanja bi svakako trebalo da bude povezano sa roditeljskim preferencijama i razjašnjavanjem uticaja koje personalni ciljevi i konformističke vrednosne orijentacije imaju na ishode razvoja.

Zaključak

Može se konstatovati da adolescenti i dalje uloge svojih roditelja sagledavaju kao komplementarne, mada je ta komplementarnost sada drugačija u odnosu na prošlost, gde je strogost bila odlika očeva, a popustljivost odlika majki. Tranzicija je donela drugačiju preraspodelu popustljivosti i strogosti u roditeljskim ulogama, ali jedna stvar je i dalje zadržana – komplementarnost u ulogama, kao izraz istovremenog prisustva i tradicionalnog i modernog, povezanost sa obrascima koji su bili prisutni u prošlosti, kroz okrenutost ka budućnosti ka promenama i nečemu što je novo, moderno i drugačije. Postavlja se pitanje: šta sa onim očekivanjima prema kojima se insistira na saglasnosti roditelja u odnosu na vaspitni stil, u odnosu na vaspitne postupke? Izgleda da je komplementarnost nešto što je tako duboko ukorenjeno u očekivanjima u odnosu na percipiranje roditeljskih uloga, u odnosu na vaspitni stil i vaspitne postupke roditelja, da predstavlja obrazac roditeljskog funkcionisanja u našoj kulturi. Značajna implikacija ovih nalaza jeste ukazivanje na potrebu podizanja pedagoške kulture roditelja u okviru različitih programa za porodicu i pružanje adekvatnije društvene podrške roditeljima u kompetentnijem ispunjavanju ovih kompleksnih uloga.

Literatura

- Arrindell, W. A., A. Akkerman, N. Bagés, L. Feldman, V. E. Caballo, T. P. S. Oei, B. Torres, G. Canalda, J. Castro, I. Montgomery, M. Davis, M.G. Calvo, J. A. Kenardy, D. L. Palenzuela, J.C. Richards, C. C. Leong, M.A. Simón, F. Zaldívar (2005) „The Short-EMBU in Australia, Spain, and Venezuela“. *European Journal of Psychological Assessment*; Vol. 21(1), 56–66.
- Dix, T. (1992) „Parenting on Behalf of the Child: Empathic: Goals in the Regulation of Responsive Parenting“. In: Sigel I. E. (ed.) *Parental Belief Systems: The Psychological Consequences for Children* (2. ed.). New Jersey: LEA Hillssdale.
- Goldner-Vukov, M. (1988) *Porodica u krizi*. Beograd: Medicinska knjiga.
- Herba, C. M., R. F. Ferdinand, T. Stijnen, R.Veenstra, A. J. Oldehinkel, J. Ormel, F. C. Verhulst (2008) „Victimisation and suicide ideation in the TRAILS study: specific vulnerabilities of victims“. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 49:8, 867–876.

- Markus, Th. M., E. Lindhout, F. Boer, T. H. G. Hoogendijk, W. A. Arrindell (2003) „Factors of perceived parental rearing styles: the EMBU-C examined in a sample of Dutch primary school children“. *Personality and Individual Differences*, Vol. 34, 503–519.
- McGillicuddy-De Lisi, A., De Lisi R. (2007) „Perceptions of Family Relations When Mothers and Fathers Are Depicted With Different Parenting Styles“. *The Journal of Genetic Psychology*, 168(4), 425–442.
- Milevsky, A., Schlechter, M., Netter, S., Keehn, D. (2007) “Maternal and Paternal Parenting Styles in Adolescents: Associations with Self-Esteem, Depression and Life-Satisfaction“. *Journal of Child and Family Studies*, 16: 39-47.
- Minuchin, S. & H. C. Fishman (1981) *Family Therapy Techniques*. Harvard University Press.
- Matejević, M. (2012) „Funkcionalnost porodičnih sistema i vaspitni stil roditelja u porodicama sa adolescentima“. *Nastava i vaspitanje*, br.1. str. 128-141.
- Matejević, M., Todorović, J. (2012) *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo*. Niš: Filozofski fakultet.
- Matejević, M. Nikolić, A. (2013) “Tradicionalno i moderno u vaspitnim postupcima roditelja“. U: *Znanje i korist*, Zbornik radova, Nauka i savremeni univerzitet 2, str. 123-133. Niš: Filozofski fakultet.
- Matejević, M., Pavićević, M. (2013) “Tradicionalno i moderno u vrednosnim orijentacijama i vaspitnim postupcima roditelja“. U: *Dijalog kultura i partnerstvo civilizacija na Balkanu*, 624-634. Niš: Filozofski fakultet.
- Matejevic, M., Jovanovic, D. (2014) „How Students Estimate Family Relationships and Competent Parenting“. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Vol. 149, pp. 547-552
- Muris, P., C. Meesters, H. Merckelbach, P. Hülsenbeck(2000) “Worry in children is related to perceived parental rearing and attachment“. *Behaviour Research and Therapy*, 38, 487-497.
- Olson, D. H. (2000) “Circumplex Model of Family Systems“. *Journal of Family Therapy*. 22, 2, 144-167.
- Olson, D. H. & Gorall, D. M. (2003) “Circumpex model of marital and family systems“. In: F. Walsh (Ed.) *Normal Family Processes* (3rd Ed), (pp. 514-547). New York: Guilford.
- Rubin, K. H., Mills R. R. (1992) “Parents' Thoughts About Children's Socially Adaptive and Maladaptive Behaviors Stability, Change and Individual Differences“. In: Sigel I. E. (ed.) *Parental Belief systems: The Psychological consequences for children* (2.ed.). New Jersey: LEA Hillsdale.
- Straus, M. A. & Fauchier, A. (2007) *Manual for Dimensions of Discipline Inventory (DDI)*. Durham, NH: University of New Hampshire.
- Trebješanin, Ž. (2008) *Predstave o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: Sofos.

Marina Matejević

TRADITIONALLY AND MODERNLY IN THE CONTEXT
OF FAMILY FUNCTIONALITY AND PARENTING STYLE

Summary: The paper presents the variations of traditional and modern in family functioning, according to research findings related to the beliefs of adolescents on the complementarity of parental roles (Matejevic, Todorovic, 2012; Matejevic, Jovanovic, 2014), on the parenting style (Matejevic, 2012) and educational procedures of parents (Matejević, Nikolić, 2013). The findings of these studies indicate the changed roles of parents: adolescents believe that the permissiveness of fathers is more acceptable than the permissiveness of mothers; they also consider that in the educational style of parents, rejection is more pronounced in mothers, and emotional warmth in fathers, whereas in the context of educational procedures more verbal punishment in mothers is more pronounced while rewarding is in the first place in the educational procedures of fathers. It can be noted that traditionally has been preserved in the complementarity of parental roles, but in a different way, perhaps related to the modern view of these roles, fathers can be lenient and mothers demanding and less warm, indicating a more flexible distribution of family roles and a different distribution of power, in the family. The obtained findings indicate that modern and patriarchal exist in parallel and in a specific way they construct the beliefs of adolescents who strive for something more modern, but are simultaneously trapped in patriarchal notions of parental roles that are transgenerational transmitted and give a specific contribution to the constructing beliefs. A significant implication of these findings is the need to raise the pedagogical culture of parents within the framework of the various family programs, as well as provide social support to parents in the more competent fulfillment of these complex roles.

Key Words: Traditionally in the Parenting Style, Modern in Parenting Style.

Слободан Ж. Цветановић

УДК 338.1; 330.34

Универзитет у Нишу
Економски факултет
Ниш

Прегледни научни рад

Данијела З. Деспотовић

Универзитет у Крагујевцу
Економски факултет
Крагујевац

ТРАДИЦИОНАЛНЕ И САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ ПРИВРЕДНОГ РАСТА И РАЗВОЈА³

Сажетак: Теорије привредног раста и развоја обухватају истраживања најразличитијих аспеката економског напредовања земаља, смисао континуираних трансформација привредне структуре и вођење економске политике која максимално погодује развојном процесу. У раду се значајније теорије привредног развоја разврставају на традиционалне и савремене. У оквиру традиционалних анализирају се: теорије линеарних фаза развоја и теорије које третирају раст као развој, теорије структурних промена, теорије међународне зависности и теорије неокласичне контрареволуције (тржишни фундаментализам). Савремене теорије привредног развоја акцентирају значај знања, иновација и посебно људског капитала. У истраживању се апострофирају њихове суштинске претпоставке и сагледавају кључне поруке које оне шаљу креаторима економских политика.

Кључне речи: привредни раст, привредни развој, теорија привредног раста и развоја, традиционалне теорије привредног развоја, савремене теорије привредног развоја.

³ Саопштење са скупа *Традиција, модернизација и идентитети VIII: Анализа резултата истраживања у области традиције и модернизације идентитета на Балкану* (8. и 9. јун 2017, Филозофски факултет у Нишу). Рад настао у оквиру пројекта: 179074 „Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција“ који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. Уводне напомене

Привредни раст је у правом смислу дугорочан феномен. Подразумева трајно повећање производње роба и услуга потребних за задовољење растућих потреба људи. Због свог дугорочног карактера, треба стално имати у виду чињеницу, да релативно мале промене у просечним стопама раста у дугом временском интервалу за резултат имају велике разлике у достигнутим нивоима привредне развијености земаља. Да би илустрировали важност, на први поглед, малих разлика у просечним стопама привредног раста између земаља у дугом року, економисти често користе тзв. „правило 70“. Најкраће, ово правило говори да се време дуплирања вредности неке величине добија када се број 70 подели са просечном стопом раста (Цветановић 1997).

Показатељ привредног раста говори о економском напредовању, стагнацији или чак економском назадовању земаља у случају да се ради о негативним стопама раста (најчешће услед кризних премећаја, а могуће и ратних сукоба). У том смислу, дугорочно гледајући, привредни раст представља најважнији фактор економског успеха земаља (Самјуелсон и Нордхаус 2009).

Привредни развој је неупоредиво обухватнија категорија у односу на привредни раст. Поред садржаја привредног раста у смислу повећања вредности производње, категорија привредног развоја обухвата огроман број квалитативних промена, не само у области производње већ и далеко шире. Привредни развој се стога мора посматрати као вишедимензионални процес који укључује крупне промене друштвених структура, ставова људи, институција државе, као и убрзање привредног раста, смањење неједнакости и укидање сиромаштва. Развој, у својој суштини, мора представљати цели тај пакет промена којим се целокупан друштвени систем, прилагођен разним основним потребама и жељама појединаца и друштвених група унутар система, одмиче од услова живота који се сматрају незадовољавајућим, ка ситуацији или условима живота који се сматрају материјално и духовно бољим (Маџар 2002). Другим речима, категорија привредног развоја, поред раста производње обухвата бројне друге промене у привреди и друштву.

Свака земља настоји да што брже расте у економском смислу. Јер, увећање производње роба и услуга је кључни атрибут феномена развоја. Међутим, и поред тога што испред речи *развој* стоји атрибут привредни, морамо имати у виду да се ипак не ради искључиво о економском феномену. Наиме, евидентно да је реч о мултидимензионалној категорији која претпоставља корените промене у целокупном друштвеном систему.

Компетентна теорија привредног развоја подразумева употребу дескриптивних и квантитативних метода економске анализе. Она, у том смислу, мора пружити прихватљиве одговоре на фундаментална питања, у вези императива повећања вредности производње у дугом року. Разумљиво, овде се ради о великом броју питања повезаних са проблемом алокативне ефикасности која имају наглашену друштвену, политичку и институционалну димензију.

Ма колико се, на први поглед, чини да је задатак теорија привредног развоја у основи једноставан, чињеница је да се економски истраживачи умногоме разилазе у истраживању феномена привредног развоја. Ово разилажење се нарочито догодило у времену након Другог светског рата. У том смислу могуће је закључити да опште обележје бројних теорија привредног развоја представља наглашена парцијалност истраживања најзначајнијег макроекономског феномена. Ово посебно долази до изражаја у описивању кључних разлога недовољне развијености појединих земаља (Драгутиновић, Филиповић и Цветановић 2014).

Теоријска објашњења привредног развоја подразумевају примену истраживачких метода којима се задире не само у економске, већ и у бројне политичке, демографске, етичке, еколошке димензије економског и, шире, друштвеног развоја. Првенствено због те чињенице, теорије привредног развоја могу бити врло непрецизне по форми, а понекад и изражено екстензивног карактера. Ово и поред тога што дескриптивни метод у истраживању појединих економских феномена може у значајном степену заменити аналитичку прецизност. У сваком случају, логичка доследност у квалификацији одређених појава у развојној економији има изузетно важну улогу и значај.

Компетентна теорија привредног развоја треба да постави чврсте темеље економској политици. Штавише, теорија мора сугерисати основне правце конкретизације мера економске политике и, што је још важније, она мора прецизно дефинисати начине њеног остваривања. Овако схваћен предмет теорије привредног развоја може се протумачити и као њено настојање да утврди услове који погодују остварењу високе стопе привредног раста у дугом периоду. Зато теоретичари привредног развоја у својим истраживањима користе далеко шири и разноврснији аналитички инструментариј у поређењу са истраживачима који се занимају искључиво за проблеме привредног раста (Цветановић и Младеновић 2014).

2. Значајније теорије привредног развоја

Постоји огроман број теоријских приступа сагледавању привредног развоја. Њих је такође могуће разврстати у већи број група служећи се притом различитим критеријумима разврставања.

Тодаро и Смит све теорије привредног развоја деле у две велике групе: традиционалне теорије привредног развоја и савремене (нове) или ендogene теорије привредног развоја (Todaro & Smith 2014: 110). У групу традиционалних теорија привредног развоја треба убројити: теорије линеарних фаза развоја и теорије које третирају раст као развој, теорије структурних промена, теорије међународне зависности и теорије неокласичне контрареволуције.

У наставку рада, служећи се овом поделом теорија привредног развоја дајемо њихов приказ, настојећи да истакнемо њихове суштинске претпоставке, логику и, посебно, поруке које оне шаљу креаторима политика развоја. Притом смо осврт на кључне елементе економске анализе које у својим радовима користе поједини представници различитих теорија привредног развоја свели на најмању могућу меру.

3. Традиционалне теорије привредног развоја

3.1. Раст као развој и теорије линеарних фаза

Овај приступ се јавља у годинама након Другог светског рата. Може се слободно рећи да је у раним 1960-им представљао доминантан начин размишљања економиста о начину покретања привредног развоја. Представници овог приступа у истраживању привредног развоја се најчешће служе категоријама домаће штедње, инвестиција, стране штедње (било у облику страних директних инвестиција, позајмљених средстава у виду кредита и томе слично). Репрезентативни приступ у оквиру ове групације теорија привредног развоја представља теорија фаза раста Волта Ростова (Rostow 1960).

Ово учење настало је између педесетих и раних шездесетих година двадесетог века. Његова основна карактеристика је да на привредни развој гледа као на серију повезаних линеарних етапа развоја, кроз које земље пролазе у свом економском напредовању ка модерној привреди и друштву (Rostow 1960). Теорија етапа развоја има своје корене у учењима Фридриха Листа и осталих представника немачке историјске школе. Штавише, неки економисти су мишљења да се носеће идеје овог правца могу наћи у радовима Адама Смита и Франсоа Тиргоа (Вујачић 2015). Није спорно да је творац ове теорије Волт Ростов био под снажним утицајем

економиста заступника еволуционистичког приступа. Ипак, по свему судећи, далеко највећи уплив на њен настанак извршио је Маркс својом дистинкцијом друштвено-економских формација и анализом преласка земље из једног у друго друштвено уређење (Вујачић 2015).

Пет етапа које Ростов анализира у развоју модерних друштава су: традиционално друштво, прелазно друштво, етапа узлета, етапа кретања ка зрелости и етапа масовне потрошње.

У *традиционалној етапи* била су све друштва предњутновске и постњутновске фазе развоја. Штавише, и данас се налазе у овој фази развоја друштва са нетакнутом природом и непокрена новим способностима људи да управљају окружењем тако да максимизирају властите користи.

Етапа узлета (припреме услова за узлет) се догађа у различитим временским периодима за различите земље. У њој се прихватају нове идеје, нове производне технологије и нови начини организације и управљања производњом. Илустрације ради, Британија је ове услове створила на почетку 18. века, Сједињене Америчке Државе половином 19. века, Мексико након 1940. године, Јапан у другој половини овог века, итд. .

Кључна етапа развоја је *фаза узлета*. У оквиру ње у релативно кратком раздобљу времена, производне инвестиције премашују 10% националног дохотка, формирају се сектори производње које одликује пропульзивно дејство на остале области производње. Експанзија водећих сектора повлачи за собом развој и осталих, мање динамичких делова привреде. Сликвито, фаза узлета се пореди са авионом који је спреман да не сметано лети тек након достизања критичне висине. У овој етапи развоја почињу да доминирају идеје друштвене и политичке модернизације.

У *етапи зрелог друштва* раст производње надмашује раст становништва. Удео штедње и инвестиција у бруто домаћем производу достиже износ између 10 и 20%. Долази до снажне трансформације структуре привреде у смислу супституције технолошки застарелих производних процеса новим и савременијим производним поступцима.

Етапа масовне потрошње је период у развоју у коме је производња достигла пуни зенит и када се питање избора и ширења потрошње намеће својом актуелношћу.

Тодаро и Смит истичу да за Ростова ове фазе нису само дескриптивне и као такве не представљају само уопштавање одређених трендова у развоју модерних друштава. Напротив, оне поседују интерну логику и континуитет (Todaro & Smith 2014: 110).

Методи развоја установљени у теорији етапа раста, међутим, нису увек били успешни. Напротив. Очигледно да су штедња и инвестиције потребан, али не и довољан, услов за привредни раст и развој. Наиме, Маршалов план је био успешан за европске земље, зато што су оне при-

мајући помоћ, поседовале потребне структурне и институционалне услове (на пример, развијено тржиште капитала, развијену транспортну инфраструктуру, добро обучену и образовану радну снагу, мотивацију за успех, ефикасан државни менаџмент) да преобрате ефикасно инвестиције у више нивое производње. Модел Ростова имплицитно претпоставља постојање ових услова и у земљама у развоју. У реалном животу, међутим, овим земљама су недостајали фактори попут компетентног менаџмента, добро обучене радне снаге и читав низ других развојних фактора, што је за последицу имало непотврђивање ставова ове теорије привредног развоја у пракси многих земаља (Todaro & Smith 2014: 110).

Критике етапа раста Волта Ростова су најпре дошле од стране емпиријских истраживања Александра Гершенкрона (Gerschenkron 1963; Rosovsky & Gerschenkron 1966) и Сајмона Кузњеца (Kuznets 1955; Kuznets & Murphy 1966). Истраживања Гершенкрона су одбацила тезу Волта Ростова о постојању линеарних етапа развоја јер су резултати емпиријских анализа овог истраживача показали, да земље које касније започињу са растом могу захваљујући трансферу технологије, знања и капитала, остварити израженију просечну стопу привредног раста у односу на земљу која је раније отпочела са растом и у догледно време сустигнути привредно напредне земље у нивоу развијености.

Истраживања Сајмона Кузњеца, на примеру групе од 13 развијених земаља, почев од 1800. до 1950. године (Kuznets, 1961) такође су оспорила логику модела линеарних етапа привредног раста Волта Ростова. Конкретно, Кузњец је показао да су се анализиране привреде, у току периода од 150 година, развијале потпуно различито од логике етапа раста.

Постоје и бројне критике модела етапа привредног раста са аспекта методолошке конзистентности. То се најпре односи на чињеницу да модел не препознаје кључне променљиве које имају детерминирајућу улогу. „Сви проблеми који се јављају у вези уклапања историјске материје у теорију етапа налазе своје решење у уопштеним одговорима и увођењу додатних варијабли. Теорија се, у основи, брани аргументом да све зависи од свега. Такву теорију је тешко оборити аргументима и она нам не може пружити одговоре на питања везана за објашњење конкретних историјских случајева привредног развоја, нити нам може понудити прави концептуални оквир за постављање таквих питања“ (Вујачић 2015: 27).

3.2. Теорије структурних промена

За разлику од модела Волта Ростова и његовог учења о линеарним етапама развоја, теоретичари структурних промена су мишљења да величина штедње и инвестиција представљају неопходан, али ни издалека и довољан услов несметаног привредног развоја. Наиме, по мишљењу

представника овог приступа, поред штедње, неопходан је читав низ међусобно условљених промена у структури привреде како би се догодио прелаз из традиционалне у модерну привреду.

Теоретичари структурних промена апострофирају разлике у покретачком карактеру појединих сектора привреде у различитим периодима времена. Од великог је значаја и став представника теорије структурних промена да је привреда континуирано у стању веће или мање неравнотеже, услед чега је сврсисходно мешање државе у обликовање економских активности. Укратко, представници овог учења полазе од става да промене у структури привреде представљају важан фактор привредног раста. Промена привредне структуре је процес који се испољава унутар привредног ткива мањим или већим интензитетом саобразно темпу технолошких промена. Квалитет и интензитет прилагођавања суштински зависи од способности националних економија да напуштају производне активности са релативно ниском додатом вредношћу, а да развијају делатности са релативно високом додатом вредношћу (Todaro & Smith 2014: 115).

Теорија структурних промена објашњава механизам којим привредно недовољно развијене земље, мењајући структуру привреде, покрећу развој. По њима, кључни правац трансформације привредне структуре је прелаз са пољопривредне на индустријску производњу и сектор услуга. Најпознатији представник теорије структурних промена је Артур Левис.

У моделу Левиса, привредну структуру чине традиционални (пољопривредни) и модерни (индустријски) сектор. Први сектор карактерише вишак радне снаге и ниска производња по раднику, док је обележје другог сектора висока продуктивност. Претпоставља се могућност једноставног преласка вишка радне снаге из пољопривредног у индустријски сектор. Овај трансфер је могућ готово без смањења производње у сектору пољопривреде. Модел акцентира важност трансфера радне снаге из једног у други сектор и раст производње у сектору индустрије. Експанзија производње у индустријском сектору подразумева раст тражње за радном снагом. Динамика трансфера запослености из пољопривредног у индустријски сектор, по Левису, одређена је величином инвестиционих улагања у сектору индустрије. Интензитет инвестиција у индустријском сектору је најизраженији у случају да власници капитала у целости реинвестирају своје профите (Цветановић 1997).

Претпоставља се да се овај процес самоодржавајућег раста и експанзије запослености у сектору индустрије наставља све док се сав вишак радне снаге у пољопривреди не премести у нови индустријски сектор. Након завршетка овог процеса, додатни радници могу бити повучени из пољопривредног сектора само по већим трошковима по основу изгубљене производње хране. Разлог за то је што је, након ових структу-

рних промена, гранични производ радне снаге у руралном сектору далеко изнад нуле.

Аналитичари истичу три слабе тачке Левисовог модела структурних промена. *Прво*, претпоставка креатора модела – да је интензитет трансфера радне снаге из пољопривреде у сектор индустрије сразмеран висини инвестиционих улагања у овај сектор – крајње је проблематична. Наиме, може се претпоставити реинвестирање нераспоређених профита у индустријским предузећима у радношtedне, односно капиталноинтензивне производне процесе, који не подразумевају ангажовање ниско квалификованих радника из пољопривредног сектора. *Друго*, врло је обрива претпоставка да у сваком тренутку постоје огромни вишкови радне снаге у пољопривредној производњи и, истовремено, стање пуне запослености у индустријском сектору. У прилог овој констатацији иду резултати великог броја истраживања по којима постоји незнатан вишак радне снаге у руралним областима. Истина, постоје сезонска и просторна одступања од овога, али се теоретичари привредног развоја слажу да је претпоставка о вишку радне снаге у урбаном сектору емпиријски валиднија од Левисове премисе о постојању континуираног вишка радне снаге у руралним областима. *Треће*, Левисово полазиште да конкурентно тржиште радне снаге индустријског сектора гарантује константно повећање реалних најамнина до момента исцрпљивања вишка радне снаге у аграрном сектору не одговара реалности (Todaro & Smith 2014: 144–145). Наиме, до осамдесетих година 20. века значајна карактеристика тржишта квалификоване радне снаге у скоро свим развијеним земљама била је тенденција да се зараде увећавају временом, не само у апсолутном већ и у релативном износу, у поређењу са просечним зарадама у пољопривреди. Ово, чак и у ситуацијама испољавања отворене незапослености модерног сектора и ниске или нулте маргиналне продуктивности у пољопривреди. Разлог је једноставан. Преговарачка моћ синдиката и пракса новог запошљавања у моћним транснационалним корпорацијама делују у правцу негирања испољавања било каквих конкурентних снага на тржиштима радне снаге модерног сектора у земљама у развоју.

Узимајући у обзир радно шtedни карактер технолошких промена, непостојање вишка радне снаге у аграрном сектору, као и тенденције раста зарада запослених у модерном сектору, чак и тамо где постоји значајна отворена незапосленост, Левисов двосекторски модел, премда изузетно вредан као рани концептуални опис процеса развоја секторских интеракција и структурних промена, захтева значајну модификацију у претпоставкама и анализи да би се уклопио у реалност већине земаља у развоју (Todaro & Smith 2014: 120). Ова теорија развоја минимизира значај дефицитног финансирања у условима неразвијености и преферира значај иностране шtedње у процесу стимулесања инвестиција. Управо та

констатација се нашла на удару многих аутора који су овај теоријски концепт окарактерисали као некомплетан, нејасан и крајње опасан за економску политику привредно мање развијених земаља.

Као и претходни Левисов модел, анализа модела развоја структурних промена ставља акценат на процес кроз који је економска, индустријска и институционална структура неразвијених привреда трансформирана током времена и указује на значај замене традиционалне пољопривреде новим индустријама као мотору привредног раста. Међутим, супротно од Левисовог модела и оригиналних етапа развоја, повећана штедња и инвестиције схваћени су код аналитичара “модела развоја” као неопходни, али не и довољни услови за привредни раст. Уз акумулацију капитала, потребан је сет физичких и људских међузависних промена у привредној структури земље за њен прелаз из традиционалног у модеран систем. Ове структурне промене обухватају све економске функције укључујући трансформацију производње и промене у структури тражње потрошача, међународну трговину и коришћење ресурса, као и промене у друштвено-економским факторима као што су урбанизација, раст и равномеран распоред становништва једне земље (Todaro & Smith 2014: 122).

3.3. Теорије зависности

Током осме деценије двадесетог века појавиле су се различита објашњења зависности привредно неразвијених од стране економски развијених земаља. Три главна правца у теоријском осмишљавању теорије зависности према Тодару и Смиту су: а) модел неоколонијалне зависности, б) модел погрешне парадигме и ц) теза дуалног развоја (Todaro & Smith 2014: 122–124).

Раст разлика у привредном развоју земаља *модел неоколонијалне зависности* везује за функционисање међународног капиталистичког система и својеврсну експлоатацију мање развијених од стране развијенијих капиталистичких привреда. При том је питање да ли је то зато што економски напредне земље смишљено експлоатишу мање развијене земље или је на неки начин резултат њиховог неодговорног понашања? Постојање богатих и сиромашних нација у међународном систему, којим доминира таква моћ неједнаких односа између центра (развијене земље) и периферије (земље у развоју) чини да многи покушаји убрзања дугорочне стопе привредног раста земаља у развоју, буду изузетно тешки, а понекад чак и немогући. Одређене групе унутар економски најразвијенијих земаља (земљопоседници, трговци, владини представници, предузетници, вође синдиката) чине мале елите владајуће класе које уживају у високим приходима и друштвеном статусу и великој формалној и неформалној политичкој моћи, а чији је интерес одржавање међународног капиталистичког система неједнакости у коме су они награђени.

Непосредно или посредно, ове групације служе и зависе од међународних моћних група са посебним интересима, укључујући водећа транснационална предузећа, агенције за билатералну и организације за мултилатералну помоћ, попут Међународне банке и Међународног монетарног фонда. Активности ових елита не ретко су у функцији заустављања реформи од којих користи могу имати широки слојеви становништва. Рецију, неомарксистичко, неоколонијално објашњење феномена привредне неразвијености је карактеристика овог приступа.

Други, неупоредиво мање радикални приступ у поређењу са претходним се у литератури среће под називом *модел лажне парадигме*. У његовој основи налази се став да је неразвијеност појединих земаља, добрим делом, последица неадекватних препорука некомпетентних експерата из агенција развијених земаља које пружају помоћ и мултинационалних донаторских организација. Ови стручњаци пружају софистициране концепте, елегантне теоријске структуре и комплексне економетријске моделе развоја, који најчешће за резултат имају неодговарајуће развојне политике. Ове политике, због институционалних фактора као што су централна и невероватно флексибилна улога традиционалних социјалних структура, висока неједнакост у власништву над земљом и другим својинским правима, непропорционална контрола локалних елита над домаћим и међународним финансијским фондовима и врло неједнак приступ капиталу, конципиране су тако да служе интересима постојећих моћних домаћих и међународних група.

Протагонисти овог мишљења су категорични у ставу да експерти школовани на универзитетима у развијеним земљама тешко могу бити од веће користи привредно неразвијеним земљама. Разлог за то је што они имају ограничено знање које би неразвијеним земљама омогућило да се ефикасно супроставе реалним развојним проблемима. Ови стручњаци углавном постају апологете система вредности елитних група.

Присталице модела лажне парадигме акценирају значај мера економске политике које су у функцији повећања стопа штедње и инвестиција у циљу максимирања стопе привредног раста, док готово да ништа не говоре о потреби изградње институција као кључне претпоставке привредног раста.

У теоријама међународне зависности свет се посматра као дуално друштво богатих и сиромашних нација. Дуализам је концепт о коме се нашироко дискутује у земљама у развоју.

Четири су кључна елемента дуализма као концепта привредног развоја. *Прво*, различити сетови услова, "супериорни", и "инфериорни", могу коегзистирати на одређеном простору. Примери су коегзистенција: имућних високообразованих елита и масе неписмених и сиромашних појединаца; развијених индустријализованих земаља и сиромашних по-

љопривредних економија у међународној економији. Ова коегзистенција није привремени феномен, већ је хронична појава. *Друго*, међународна коегзистенција богатства и сиромаштва није само историјски феномен који ће се временом исправити. *Треће*, не само да степени супериорности или инфериорности не успевају да покажу било какве знаке смањења, него чак имају тенденцију повећања. На пример, јаз продуктивности између запосленог у развијеним земљама и његовог колеге у већини земаља у развоју, изгледа да се проширује из године у годину. И *четврто*, егзистирање супериорних елемената готово да не чини ништа што би иницирало инфериорне елементе у ширењу благостања (Todaro & Smith 2014: 124–125).

Присталице теорија зависности (лажне парадигме, неоколонијалне зависности и модела дуалног развоја) у суштини противурече препорукама економистима из економски развијених земаља да се покрене привредни раст. Они апострофирају неједнакости у расподели дохотка и богатства, залажући се притом за корените економске и политичке реформе. Као крајњу меру предлажу експропријацију приватне имовине у нади да ће јавно власништво бити ефикаснији начин да се помогне у елиминисању апсолутног сиромаштва, да се створе могућности запослења за све, да се колико је могуће релативизују неједнакости у расподели новостворене вредности и унапреди животни стандард свих људи.

Два су кључна недостатка теорија неоколонијалне зависности. Прво, оне премало говоре о конкретним начинима како земље у развоју могу покренути и одржавати развој. И друго, искуство земаља у развоју које су тежиле национализацији индустријске производње је углавном било негативно.

3.4. Неокласична контрареволуција: тржишни фундаментализам

У годинама девете деценије претходног века на власт у многим развијеним капиталистичким државама су дошли политичари конзервативних опција (САД, Канада, Британија, Западна Немачка) што је најдиректније повезано са реафирмацијом неокласичног начина размишљања у економској теорији. Присталице неокласичне контрареволуције у економској теорији и политици истичу улогу слободног тржишта, значај либерализације економских и финансијских токова и посебно нужност приватизације неефикасних државних предузећа. Неуспеси у развоју појединих земаља, по присталицама неокласичне контрареволуције, доминантно су последица превелике државне интервенције и претеране регулације економских токова.

Уочљива је чињеница да је овај теоријски правац апсолутно у супротности са ставовима модела неоколонијалне зависности. То је донекле и разумљиво када се има у виду да су његови протагонисти долазили

из светски најразвијенијих држава, док су се присталице неоклоњалне зависности углавном регрутовале из неразвијених привреда.

На чисто теоријском плану неокласична контрареволуција фаворизовала је поруке неокласичних праваца економске мисли – монетаризма, економије понуде и теорије рационалних очекивања. Централни аргумент ове теорије јесте да су резултати неразвијености проузроковани: неадекватном алокацијом ограничених ресурса, неодговарајућим политикама цена и превеликом државном интервенцијом од стране интервенционистичких влада земаља у развоју. Укратко, они сматрају да превелико мешање државе у економске активности успорава темпо привредног раста. Уколико би се по њима уважавале тржишне законитости, приватизовала нерентабилна државна предузећа, промовисала слободна трговина и експанзија извоза, прихватили инвеститори из развијених земаља и елиминисале претеране интервенције државе у области цена фактора производње, производа и капитала, стимулисале би се економске активности и привредни раст. За разлику од тврдњи теоретичара зависности, представници овог теоријског правца сматрају, да земље у развоју имају потешкоће да озбиљније покрену привредни раст и развој услед превеликих интервенција државе, раширене корупције државних службеника и томе слично, а не због неодговарајућих активности и службеника међународних агенција које оне контролишу. Дакле, нема места захтевима за реформу међународног економског поретка, повећање стране помоћи, реструктурирање дуалних привреда. Напротив, потребна је најшира промоција слободних тржишта и убрзана промена кључних привредносистемских решења, која омогућавају невидљивој руци тржишта да ефикасно алоцира ограничене ресурсе.

Присталице неокласичне контрареволуције као позитивне примере уважавања критеријума тржишта, економске ефикасности и успешног привредног развоја наводе искуства Јапана, Јужне Кореје и малих далекоисточних земаља попут Тајвана, Хонг Конга и Сингапура и њиховог развоја. Међутим, они превиђају да се о овим земљама не може говорити као изразито тржишним системима, будући да је у њима увек била врло активна „видљива“ рука државе. Супротно, као земље које нису успевале да искораче озбиљније из стања неразвијености навођене су многе привреде земаља Африке и Јужне Америке у којима је доминирао систем државног интервенционизма.

Теорија неокласичне револуције, према Тодару и Смиту, може се разврстати у три правца: а) приступ слободног тржишта, б) приступ јавног избора (или “нова политичка економија”) и в) приступ “нешкодљивог тржишта” (Todaro & Smith 2014: 127–128).

Теоријско полазиште *приступа слободног тржишта* је став да су тржишта по дефиницији ефикасна. Тржиште добара емитује најбоље си-

гнале за инвестиције у нове послове, док тржишта радне снаге одговарају на адекватан начин на промене у инвестиционој активности. Конкуренција је ефикасна, технологија је слободно добро чија је употреба је бесплатна; информације су савршене и могу се добити бесплатно. У тим околностима било каква интервенција државе у привреди је контрапродуктивна. Економисти који се залажу за постојање слободних тржишта претпостављају да су тржишта у земљама у развоју ефикасна, а да су њихове несавршености – без значајнијих последица на одвијање економских активности.

Приступ јавног избора тврди да држава ништа не може урадити на прави начин. Разлог за то јесте што теорија јавног избора претпоставља да политичари, чиновници и грађани обављају све активности искључиво из перспективе личног интереса, користећи моћ и ауторитет владе за реализацију властитих циљева. Логична последица је погрешна алокација ресурса, а такође и смањење индивидуалних слобода. Најбоља је она држава која се минимално меша у одвијање економских активности, сматрају присталице овог правца неокласичне контрареволуције.

Приступ нешкодљивог тржишта је облик неокласичне контрареволуције најновијег датума. Он је углавном повезан са документима и препорукама Светске банке. Овај приступ уочава испољавање многих деформација на тржиштима фактора и тржишту производа земаља у развоју и сматра да економска политика има кључну улогу у омогућавању функционисања тржишта путем тржишно нешкодљивих интервенција. Овде се пре свега имају у виду инвестиције у физичку и социјалну инфраструктуру, здравствену заштиту и образовање, обезбеђењем услова који погодују развоју приватног предузетништва. За разлику од приступа слободном тржишту и школе јавног избора, приступ нешкодљивог тржишта допушта могућност испољавања већих тржишних промашаја у земљама у развоју када се ради о инфраструктурним инвестицијама и заштити животне средине у односу на развијене тржишне економије. По њима, феномени непотпуне информисаности, испољавања екстерних ефеката, испољавања економија обима итд., присутнији су у земљама у развоју у односу на привредно развијене земље. Све ово је наговестило појаву ендогених теорија раста и развоја.

4. Кључни фактори економског раста у савременим (ендогеним) објашњењима раста и развоја

Протагонисти ендогених објашњења раста настоје, да на суштински различит начин у односу на дотадашњу економску мисао објасне

логику деловања многобројних фактора економског напредовања тржишно водећих земаља у свету, односно да објасне кључне разлоге привредног заостајања великог броја привреда. „Скромне могућности неокласичне економске теорије у откривању извора дугорочног привредног раста довеле су до општег незадовољства њоме. Неокласична литература процес привредног раста везује за адекватан коефицијент техничке опремљености рада и процес успостављања дугорочне равнотеже. У одсуству екстерналија или радикалних иновација, све привреде ће тежити нултом расту. Стога се повећање бруто домаћег производа по становнику, сматра привременим феноменом који настаје као резултат технолошких промена“ (Todaro & Smith 2014: 150).

Ендогена теорија раста представља солидан концептуални оквир за анализу ендогеног раста детерминисаног системом који управља производним процесом, а не силама ван тог система. Она покушава да објасни кључне унутрашње узроке различитих стопа привредног раста појединих земаља. Сажетије речено, теоретичари ендогеног раста траже начин да објасне кључне детерминанте стопе привредног раста, која је остала необјашњена и егзогено детерминисана у неокласичној теорији привредног раста. Стопу привредног раста, категоријне су присталице овог правца, могуће је повећати унапређењем квалитета људског капитала, подржавањем активности истраживања и развоја, као и многим активностима на плану унапређења управљања ендогеним растом.

Важан закључак у вези нове теорије раста јесте да она остаје зависна од бројних традиционалних неокласичних претпоставки, које су често несвојствене земљама у развоју. Привредни раст у земљама у развоју је често лимитиран неразвијеношћу инфраструктуре, неадекватношћу институционалних аранжмана и несавршеношћу тржишта капитала и тржишта роба и услуга. Пошто ендогена теорија раста не узима у обзир ове веома утицајне факторе, њена применљивост у теорији привредног развоја је ипак ограничена, посебно у компаративној анализи земаља.

Теоретичари ендогеног развоја сматрају да је интензитет економског раста земаља значајно детерминисан природом и квалитетом основних привредносистемских одредница земље и политике економског развоја конкретног региона (Todaro & Smit 2015). Бројне верзије ендогених објашњења привредног раста указују на значај постојања одговарајућих институционалних аранжмана (Cvetanović et al. 2015).

Ендогена теорија раста одбацује неокласично виђење три основна фактора привредног раста. По њиховом мишљењу, поред физичког капитала, рада и технологије, од есенцијалне важности за дугорочно одрживи економски раст су производни, хумани, социјални, креативни и еколошки капитал. Увећањем ових облика капитала у мање развијеним земљама креира се потенцијал за развој и апсорбовање подстицаја и развојних

импулса који долазе из економски развијенијих земаља. Мање развијене земље, под претпоставком да остану ускраћене за било који од наведених облика капитала вероватно ће остати неразвијене, чак и у ситуацији када им буду додељена одређена средства за развој.

Значај *производног капитала* потиче из неокласичних теорија раста по којима производњу доминантно детерминишу традиционални фактори производње, рад и физички капитал. Физички капитал се у литератури најчешће среће под називом капитална добра, чија је кључна карактеристика да су она аутопут у претходном, а инпут у наредном процесу производње. Најважније компоненте физичког капитала су производна опрема (машине, алати и др.). Значај физичког капитала у покретању привредног раста одређује његова структура, интензитет увећања и ефикасност коришћења. Посебан сегмент физичког капитала представља инфраструктура.

Хумани капитал се убраја у централне елементе савремене теорије привредног раста. Најзначајније компоненте хуманог капитала су образовни ниво и здравствени статус популације, мотивисаност људи за рад и развој (Ulrich 1998A; 1998B; Luthans et al. 2004). Увећање хуманог капитала доноси раст бруто домаћег производа земаља (Lucas 1988). Важност улагања у хумани капитал „препознат је у савременим привредама, посебно у условима свеобухватне примене резултата науке у производном процесу, интензивног развоја нових технологија и континуираног и динамичног усавршавања форми и метода управљања као и организације производње. Сигурно је да су у модерним друштвима образовање, вештине и знање кључне компоненте продуктивности појединаца и привреде у целини“ (Цветановић и Деспотовић 2014: 2). Знање као компонента хуманог капитала показује могућности да се бесконачно увећава и да се користити без икаквих ограничења. Стога на значају добијају категорије попут продуктивности сектора истраживања и развоја, когнитивног капацитета, примена и дифузија знања (Jones 2004; Lundvall 1992).

Социјални (друштвени) капитал је капитал сарадње, међусобног деловања, узајамног поверења и узајамне помоћи људи у економским процесима. Не може бити у приватном власништву и има атрибуте јавног добра. Чине га „институције, односи, ставови и вредности који управљају међуљудским интеракцијама и који доприносе привредном и у ширем смислу, друштвеном развоју“ (Цветановић, Деспотовић и Филиповић 2015: 76). Добрим делом представља резултат правног, политичког и институционалног амбијента у коме економски актери функционишу, односно обављају своје функције и реализују циљеве. Означава „економску корист друштва до које се долази захваљујући комуницирању, сарадњи и поверењу између појединих субјеката у посматраној друштвено-економској средини“ (Цветановић, Деспотовић и Филиповић

2015: 77). Реч је о капиталу трајних и у одређеном степену институционализованих односа између појединаца и организација, који подстичу креирање економских вредности. У литератури се срећу ставови да једино суделовање људи у формалним организацијама води стварању социјалног капитала, али нису спорадичне ни дијаметрално супротне рефлексије у којима најмања партиципација људи у друштвеним покретима представља компоненту социјалног капитала.

Креативни капитал има фундаментални значај за економску динамику региона (Florida 2002: 2004). Флоридина идентификација креативне класе међу „људима који додају економску вредност путем своје креативности” иде даље од приступа заснованих на традиционалним показатељима људског капитала као фактора привредног раста (Florida 2004). Флорида разрађује теоријски модел по коме присуство креативне класе на било ком месту доводи до унапређења локалне „креативности”, која се огледа у растућој иновативности и афирмацији технолошки интензивних сектора производње. Тврди да је креативност резултат „друштвене интеракције”, „аутентичности” и „идентитета”, који заједно генеришу „моћ простора” и последично економску динамику на регионалном нивоу (Florida 2002). Идеја према којој интеракција између појединаца води ка позитивним ефектима раста јесте, наравно, у сагласности са широм литературом о учењу и преливању знања на регионалним тржиштима рада.

Еколошки капитал чине услови погодни за живот и рад (*amenity*) у неком региону. Еколошки чиста средина, постојање различитих садржаја за рекреацију, спорт, културу, образовање и сл., значајно повећавају иновативни потенцијал региона, а тиме утичу на раст капацитета земље за одрживи раст.

У годинама с краја двадесетог века дошло је до афирмације већег броја различитих приступа економском развоју који у иновацијама виде кључни покретач привредног раста (Пуљиз 2011; 2009). У литератури се ови концепти срећу под називима „индустријски кластери”, „иновативни миљеи”, „самоучећи региони”.

Њихова територијална обухватност је различита и креће се од релативно малих (индустријски кластери) до далеко већих територија (самоучећи региони). Неретко се поменути концепти обједињено називају *просторни иновациони системи* (Слика1) (Cheshire & Malecki 2004).

Просторни иновациони системи се састоје од већег броја међусобно повезаних фирми у појединим производним секторима, укључујући добављаче и пружаоце многобројних услуга, као и низ пратећих институција попут универзитета, института, лабораторија итд.

Слика 1. Просторни иновациони системи

Извор: Пуљиз, 2009: 40.

У економској литератури се далеко највише до сада писало о индустријским кластерима као облику просторних иновационих система и све важнијем покретачу конкурентности. У суштини, кластери означавају својеврсни принцип умрежавања индустрије, јавних и приватних институција и индустријског сектора. Они могу допринети побољшању индустријске производње повезивањем учесника производног ланца неког сектора производње. Речју, представљају својеврсну платформу за сарадњу различитих субјеката с циљем унапређења конкурентности захваљујући функционалној повезаности и могућности дељења знања и искуства у циљу ефикасне реализације нових пословних подухвата и промоције произведених добара на националним и међународним тржиштима. Умрежавањем заинтересованих актера на реализацији различитих пословних подухвата може се допринети јачању конкурентности пословних субјеката, унапређењу регионалне конкурентности, као и равномернијем економском развоју.

Закључак

Критичка евалуација различитих теорија привредног раста и развоја могућа је у зависности од различитих критеријума њиховог разврставања. Поред осталих подела, могуће је разврставање теорија привредног раста и развоја на традиционалне и савремене. Најкраће, традиционалне теорије привредног раста и развоја су егзогеног карактера и оне полазе од расположивости појединих земаља факторима произво-

дње. Супротно, савремене теорије раста и развоја акцентирају значај ендогених детерминанти економске динамике појединих земаља.

Литература

- Cheshire, P. & Malecki, E. (2004) „Growth, development, and innovation: A look backward and forward“. In: *Fifty Years of Regional Science* (pp. 249–267). Springer Berlin Heidelberg.
- Cvetanović, S. & Despotović, D. (2014) „Knowledge as the component of human capital in economic growth models“. *Škola biznisa*, (1), 1–17.
- Cvetanović, S., Despotović, D. & Filipović, M. (2015) „The concept of social capital in economic theory“. *Ekonomika*, 61(1), 73–84.
- Cvetanović, S., Filipović, M., Nikolić, M. & Belović, D. (2015) „Endogenous growth theory and regional development policy“. *Spatium*, (34), 10–17.
- Florida, R. (2002) „The economic geography of talent“. *Annals of the Association of American geographers*, 92(4), 743–755.
- Florida, R. (2004) *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life* (Paperback Ed.). New York: Basic Book.
- Gerschenkron, A. (1963) „The early phases of industrialization in Russia and their relationship to the historical study of economic growth“. In: *The Experience of Economic Growth*, 426–44. New York: Random House.
- Jones, C. (2004) „Growth and Ideas“. *NBER, Working Paper 10767*, Cambridge, MA.
- Kuznets, S. (1955) „Economic growth and income inequality“. *The American economic review*, 45(1), 1–28.
- Kuznets, S. (1961) „Quantitative aspects of the economic growth of nations: VI. Long-term trends in capital formation proportions“. *Economic Development and Cultural Change*, 9(4, Part 2), 1–124.
- Kuznets, S. & Murphy, J. (1966) *Modern economic growth: Rate, structure, and spread* (Vol. 2). New Haven: Yale University Press.
- Lucas, R. (1988) „On the mechanics of economic development“. *Journal of monetary economics*, 22(1), 3–42.
- Lundvall, B. (1992) *National Systems of Innovation: Toward a theory of Innovation and Interactive Learning*. London: Frances Pinter.
- Luthans, F., Luthans, K. & Luthans, B. (2004) „Positive psychological capital: Beyond human and social capital“. *Business horizons*, 47(1), 45–50.
- Puljiz, J. (2009) *Čimbenici regionalnog razvoja i regionalnih nejednakosti u Republici Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Split: Ekonomski fakultet.

- Puljiz, J. (2011) „Теорије регионалног развоја у економској литератури“. *Godišnjak TITIUS: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, 3(3), 63–82.
- Rosovsky, H., & Gerschenkron, A. (1966) *Industrialization in Two Systems: Essays in Honour of Alexander Gerschenkron by a Group of His Students*. John Wiley & Sons.
- Rostow, W. (1960) *The stages of growth: A non-communist manifesto*. New York: Cambridge University Press.
- Schumpeter, J. A. (1961) *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. New York: A Galaxy Book.
- Todaro, M. & Smith, C. (2014) *Economic Development*. Addison-Wesley.
- Todaro, M. & Smith, M. (2015) *Economic Development, 12th Edition*. London: Addison-Wesley.
- Ulrich, D. (1998A) „Intellectual capital = competence x commitment“. *MIT Sloan Management Review*, 39(2), 15.
- Ulrich, D. (1998B) „A new mandate for human resources“. *Harvard Business Review*, 76, 124-135.
- Вујачић, И. (2015) „Теорија етапа раста – једна теорија у функцији идеологије“. *Економске идеје и пракса*, број 19.
- Драгутиновић, Д. Филиповић, М. и Цветановић, С. (2014) *Теорија привредног раста и развоја*. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета.
- Маџар, Љ. (2002) *Теорија производње и привредног раста*. Београд: Савезни секретаријат за развој и науку.
- Самјуелсон, П. и Нордхаус, В. (2009) *Економија*. Београд: Мате.
- Цветановић, С. (1997) *Теорија привредног развоја*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Цветановић, С. и Младеновић, И. (2014) *Економија капитала и финансирање развоја*, Ниш: Сопствено издање.

Slobodan Ž. Cvetanović
Danijela Z. Despotović

TRADITIONAL AND MODERN
THEORIES OF ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT

Abstract: Economic growth and development theories include research on various aspects of economic progression of countries, essence of the process of economic growth, purpose of continuous transformation of economic structure, and economic policy that favors growth and development to a maximum extent. The paper classifies important theories of economic development into traditional and contemporary. In the context of traditional theories, the work analyzes linear stages of development theories and theories that treat growth as development, theories of structural changes, international dependence theories, and neo-classical counterrevolution theories (market fundamentalism). Contemporary economic development theories stress the importance of knowledge, innovation, and human capital in particular. The study emphasizes their fundamental assumptions and perceives the key messages that they send to economic policy-makers.

Key Words: Economic Growth, Economic Development, Theory of Economic Growth and Development, Traditional Theories of Economic Development, Contemporary Theories of Economic Development.

Teodora Matić

UDK 327(560)“18/19”; 28:316.7

Beograd

Pregledni naučni rad

SIMBOLIKA SAHAT-KULA:
(NEO)OSMANSKI MEHANIZMI MOĆI⁴

Sažetak: Centralna tema istraživanja je pažnja koja se posvećuje merenju vremena i izgradnji sahat-kula u poznom osmanskome odnosno turskom društvu koje, budući većinski islamsko, posebnu važnost pridaje molitvi prema kojoj se upravljaju tokovi svakodnevnog života. Vremenski okvir istraživanja predstavlja period od početka masovne gradnje sahat-kula u Osmanskom carstvu u XIX veku preko uspostavljanja Republike 1923. godine i vladavine kemalizma do aktuelnog neosmanističkog zao-kreta koji se očituje u turskoj politici i društvenim odnosima, ali i odnosu prema vre-menu. Oslanjajući se na relevantne istorijske izvore o izgradnji sahat-kula u poznom osmanskome periodu, posebno za vreme sultana Abdul Hamida II, bogato i slojevito književno ostvarenje Ahmeta Hamdija Tanpinara *Institut za podešavanje vremena* i prateći mnogobrojne savremene izložbe posvećene vremenu i njegovoj simbolici kao i ulaganje vladajuće AKP u izgradnju novih sahat-kula koja svedoči o obnavljanju inte-resovanja za ovaj fenomen, rad ima za cilj da rasvetli spregu između poimanja vre-mena kao simbola moći u Osmanskom carstvu i neosmanske vizije današnje turske političke elite.

Ključne reči: vreme, sahat-kule, Osmansko carstvo, neosmanizam, kolektivni identitet.

⁴ Saopštenje sa skupa *Tradicija, modernizacija i identiteti VIII: Analiza rezultata istraži-vanja u oblasti tradicije i modernizacije identiteta na Balkanu* (9. i 10. jun 2017, Filozof-ski fakultet u Nišu).

Uvod

*Bir muazzam eserdir ki, misli yok, naziri yok,
Zahiren saat çalar, manen hükümet seslenir.*

*To je tako kolosalno delo da mu nema ravnog,
Naizgled otkucava sate a zapravo je glas vlade.
(Georgeon, Hitzel 2011: 65; prevod T.M.)*

Natpis u stihu kojim je izvesni Fani-efendija ukrasio sahat-kulu podignutu po naređenju lokalnog upravnika Abidin-paše 1882. godine u Adani višestruko je indikativan za naše istraživanje. Ova sahat-kula koja je izgrađena na početku vladavine sultana Abdul Hamida II (1876-1909), u vreme kulminacije tanzimatskih reformi, samo je jedna od mnogih koje su masovno podizane u sultanovu čast širom Osmanskog carstva po njegovoj ličnoj želji ili na inicijativu osmanskih velikodostojnika i predstavnika centralne vlasti. Osim što ukazuje na vizuelni i auditivni aspekt sahat-kule, natpis naglašava još jednu važnu funkciju (da bude „glas vlade“) koja potiskuje u drugi plan njenu praktičnu svrhu (pokazivanje tačnog vremena). Naime, upravo je definisanje tih funkcija i njihovo ispoljavanje u različitim pojavnim vidovima u vremenaskom okviru od dva veka na teritoriji tadašnjeg Osmanskog carstva predmet našeg interesovanja, pa ćemo pokušati da odgovorimo na sledeća pitanja : Koji su uzroci i ciljevi masovne gradnje sahat-kula za vreme vladavine sultana Abdul Hamida II? Šta je prizor sahat-kule predstavljao u svesti prosečnog Osmanlije s kraja XIX veka, a šta za Turčina u republikanskom periodu? Da li su sahat-kule pokazatelji centralizacije vlasti i na koji način se koriste u političke i propagandne svrhe?

Sahat-kule na Balkanu

Da bismo mogli da najpotpunije sagledamo simboliku sahat-kula i njene funkcije od pokretanja Istočnog pitanja 1874. godine do danas potrebno je osvrnuti se na značaj merenja vremena u osmanskome islamskom društvu i na recepciju prvih sahat-kula koje su na teritoriji Osmanskog carstva najpre građene na Balkanu.

Ukoliko se ostavi po strani opšte zapažanje o univerzalnoj ljudskoj zao-kupljenosti konceptom vremena i prolaznosti kao i potrebi da se isto izmeri pomoću najrazličitijih sprava koje su vremenom usavršavane, na konkretnom primeru Osmanskog carstva kao jedne globalne islamske imperije očigledno je da je pažnja koja se pridavala merenju vremena bila proporcionalna važnosti dnevnih rituala i u neraskidivoj vezi sa religijom. Do sredine XIX veka dan

prosečnog Osmanlije pratio je ritam ezana koji je pet puta dnevno odzvanjao sa vrhova minareta, stoga pomenutom Osmanliji nije bilo neophodno da zna vreme tačno u minut. Institucije zadužene za tačno merenje vremena nazivale su se muvakithane (tr. muvakkithane) i najčešće su delovale u sklopu džamija, jer je osnovni zadatak muvakita, stručnjaka za merenje vremena koji izučava kretanje planeta i poseduje znanja o astronomiji i astrologiji, bila da na osnovu sunčanog sata računa i određuje vreme molitve, iftara tj. prekida posta i važnih verskih praznika i o tome obaveštava mujezina.

Za muslimane je od posebne važnosti kretanje sunca po horizontu jer se molitve obavljaju u zavisnosti od njegovog položaja, a ramazanski post traje od svitanja do zalaska sunca. Budući da se molitve u islamu moraju obavljati u tačno određenom vremenu, u vreme Seldžuka su sunčani satovi postavljani u dvorišta i spoljne zidove većine džamija. Prema Nusretu Čamu prvi poznati sunčev sat u Anadoliji datira sa početka XV veka ali se pretpostavlja da su postojali i mnogo ranije (v. Uluengin 2010 : 17). Sunčani sat iz vremena Mehmeda II Osvajača još se može videti u bašti palate Topkapi. Treba podsetiti da standardno vreme nije korišćeno do druge polovine XIX veka. Satovi su pokazivali islamsko vreme po kome je dan podeljen na noćni i dnevni segment pa se naziva i dvanaestočasovnim vremenom u odnosu na univerzalno, dvadesetčetvoročasovno vreme. Novi dan počinje noćnim segmentom koji obuhvata period od dvanaest sati koji slede zalazak sunca, nakon čega nastupa dnevni segment koji traje do sledećeg zalaska sunca kada se sat iznova navija da bi i dalje pokazivao vreme na dvanaest sati, budući da sunce svakog dana zalazi nekoliko minuta ranije ili kasnije (isto, 18). Usvajanje satova nije bitno promenilo društveno ustrojstvo niti tempo života kod Osmanlija jer se svakodnevni život odvijao uobičajenim ritmom koji je trasiran religijom jer govorimo o islamskom društvu.

Pošto je islam presudan faktor i orijentir prema kome se upravljao svakodnevni život vernika i njihova percepcija vremena, fenomen kulturnog transfera sahat-kula počev od XVI veka sa Zapada na osmansko tlo, pre svega na prostor Balkana naseljen pretežno hrišćanskim stanovništvom, predstavlja radikalnu promenu u shvatanju vremena i utiče na transformaciju društva, iako znatno sporije nego što je to bio slučaj u zapadnoj Evropi. Pojedini autori su, prateći putopise i svedočanstva diplomata, putnika i pustolova sa Zapada, došli do zaključka da su sahat-kule tokom XVI i XVII veka bile izuzetno retka pojava na osmanskim teritorijama, tim pre što su se sultani neretko protivili tehničkim dostignućima i novotarijama sa hrišćanskog Zapada, a zvuk zvona se dovodio u vezu sa političkim zaverama (Lyberatos 2012: 233-236). Prve sahat-kule su se oglašavale zvonom prilikom poziva na molitvu i nisu ni sadržale klasičan brojčanik, a kule su korišćene jer se zvuk zvona mogao čuti izdaleka. Uprkos poreklu sahat-kula i njihovoj sličnosti sa crkvenim tornjevima, zbog čega ih je lokalno muslimansko stanovništvo na početku gledalo sa podozre-

njem, danas ove javne građevine na tlu Balkana, zajedno sa bezistanima, hamamima, česmama i drugom osmanskim kulturnom baštinom svedoče o svojevrsnom pečatu osmanskih osvajanja i dominacije kao značajnom istorijskom iskustvu. O tome svedoči sledeći odlomak iz pisma našeg nobelovca Ive Andrića:

“Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glazove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sat posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat – kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom, a koliko po eškenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i posprema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom.”

Andrić “Pismo iz 1920. godine”

Sahat-kule su uglavnom podizane na glavnom gradskom trgu ili na uzvišenju iznad grada tako da budu upadljive i uočljive sa veće udaljenosti. Mehmet Bengü Uluengin je lakonski izrazio kompleksnost i problematiku sahat-kule izjavom da je ona „evropska po poreklu, hrišćanska po verskoj asocijaciji, osmanska po prirodi vremena kad je masovno građena“ (Uluengin 2010: 31).

Tlo Balkana je posebno značajno jer se, iako ne u velikom broju, sahat-kule na našim prostorima sreću već u XVI veku da bi postale masovna pojava u Anadoliji tek dva stoleća kasnije. Izvori beleže da je prva sahat-kula sa zvonikom na teritoriji Osmanskog carstva izgrađena tek 1798. na uzvišenju tako da dominira Safranboluom, rodnim gradom tadašnjeg velikog vezira Izet Mehmet-paše (Georgeon, Hitzel 2011: 63). Mogući uzroci za ovaj kasni transfer u Anadoliju je postojanje muvakita, nepoklapanje zapadnog i islamskog merenja vremena, kao i ravnanje vremena prema mujezinovom pozivu na molitvu, ali i veća prijemčivost i spremnost lokalnog hrišćanskog stanovništva da prihvati sahat-kule kao odraz nove realnosti i učestvuje u njihovoj gradnji. Zanimljivo je, međutim, da je, uprkos činjenici da su graditelji bili često hrišćani, inicijativa uvek dolazila od lokalnih osmanskih vlasti, pa se nameće pitanje zbog čega se otpor sultana i bogate osmanske elite vremenom smanjivao i kako je građevina koja je najpre dovođena u vezu sa hrišćanstvom i političkim pobunama postala moćno sredstvo za ostvarivanje političkih ciljeva vladajućih slojeva. Dakle, pored neprikosnovenog statusa simbola za dvosmerno preno-

šenje poruka vladar-podanici pri čemu se obično misli na odnos sultana i raje, uočljiva je interakcija sa nešto drugačijom hijerarhijom oličena u jednom vidu saradnje, budući da izgradnja sahat-kula predstavlja zajednički poduhvat osmanskih vlasti i hrišćanske zajednice, tačnije majstora i časovničara. Bistra Cvetkova navodi primer najstarije sahat-kule na prostoru Balkana, skopske sahat-kule iz 1572. godine (Cvetkova 1975). U putopisu francuskog putnika Filipa du Fren Kanea koji je te godine posetio grad zabeleženo je da su mehanizam i časovničar došli iz Sigeta koji je osvojila vojska Sulejmana Veličanstvenog 1566, a čiji je komandant bio veliki vezir Mehmet paša Sokolović, Srbin pod čijim je pokroviteljstvom izgrađen veliki broj zadužbina na tlu tadašnje Rumelije (Lyberatos 2012: 236–237).

Možda najpoznatiji, a svakako najbolje dokumentovani primer upotrebe vremena u političke svrhe u osmanskoj istoriji jeste majstorsko skrivanje smrti sultana Sulejmana Veličanstvenog pod opsadom Sigeta punih 48 dana da bi se izbegla pobuna, a preuzimanje vlasti princa Selima II proteklo nesmetano (Georgeon, Hitzel 2011: 78). Ovaj čin kojim je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović zavredio titulu vladara vremena odlično ilustruje osećaj za pravi trenutak i veštinu manipulisanja vremenom u političke svrhe, kao i pragmatizam koji je odlika i, moglo bi se reći, konstanta i današnjih lidera na političkoj sceni Turske. Ukoliko se sahat-kula posmatra kao građevina koja omogućava ličnu kontrolu vremena, a vreme je vid moći, ne iznenađuje njihova bogata simbolika i mnoštvo uloga koje su se tokom vremena menjale u zavisnosti od političkih i ideoloških ciljeva koje je taktičkim promišljanjem želela da postigne vladajuća elita.

Vladavina Abdul Hamida II (1876–1909)

Tridesetogodišnja vladavina sultana Abdul Hamida II predstavlja vreme krize i previranja, dekadencije „bolesnika sa Bosfora“, kulminacije tanzimatskih reformi koje je trebalo da preurede sve vidove svakodnevnog života, hvatanje koraka sa tehnički razvijenijim Zapadom, pokušaja ubrzane centralizacije usled jačanja nacionalističkih težnji i borbe za nezavisnost naroda na periferiji Carstva. Usled potrebe da se Carstvo stabilizuje efikasnim sprovođenjem tanzimatskih reformi, traga se za novim načinima da se prenese poruka o suverenitetu, hegemoniji i ubzanoj modernizaciji države. Nosilac te poruke postaje upravo sahat-kula, čijom je masovnom izgradnjom trebalo postići višestruke ciljeve. Posebno je značajna 1901. godina, srebrni jubilej Abdul Hamidove vladavine kada je naređeno da svi gradovi u provinciji podignu sahat-kulu u njegovu čast, što predstavlja najmasovniju gradnju sahat-kula do tada. Među mnogobrojnim primercima svojom elegancijom posebno se ističe

izmirska. Osim estetske vrednosti, ova građevina je značajna sa diplomatske tačke gledišta, jer je sat poklon nemačkog cara Vilhelma II.

Kako se zalagao za izgradnju sahat-kula u svakom gradu i podsticao tadašnju bogatu osmansku elitu da ulaže u izgradnju u njihovim rodnim gradovima, procenjuje se da je 144 sahat-kule podignuto na osmanskoj teritoriji, od čega je 72 ostalo van granica današnje Republike Turske, a većina njih je nagrižena zubom vremena ili stradala od ljudske ruke (Georgeon, Hitzel 2011: 63, 72–74).

Što se prestonice tiče, najpoznatije sahat-kule koje su se održale do danas izgrađene su za vreme vladavine sultana Abdul Medžida I i njegovog naslednika Abdul Hamida II, a dvorske arhitektae koji su maestralno izvršili naređenja i podigli sahat-kule na Tophane pored džamije Nusretije, kod Dolmabahče i Jildiz palati na Beşiktašu i u dvorištu bolnice Etfal na Šišliju bili su Garabet Amira i njegov sin Sarkis iz čuvene jermenske porodice Baljan.

S druge strane, imajući u vidu pobune na periferiji Carstva, ovaj čin masovne gradnje može se posmatrati i kao deo „kolonizacijskog“ projekta, jer je bio instrument vladajuće elite i odraz njihove želje za promovisanjem moći i suvereniteta države u provincijama. Zbog toga one i dalje zauzimaju istaknuta mesta na trgovima, uzvišenjima ili u blizini važnih ustanova tako da ih svako vidi. Njihova pozicija blizu zvaničnih ustanova trebalo je da obezbedi da vladini zvaničnici imaju uvid u radno vreme što je predstavljalo približavanje Osmanskog carstva Evropi kroz otelotvorenje reformi koje su imale za cilj modernizaciju Carstva. Sultan je izričito tražio da sahat-kule pokazuju standardno, dvadesetčetvoročasovno a ne *a la turca* vreme, što je dovelo do niza paradoksalne situacije u kojoj naporedno koegzistiraju dva vremena : alaturka vreme, tj. religijsko poimanje vremena koje se vezuje za kretanje sunca, i alafanga, tj. apstraktno, matematičko vreme koje pokazuje mehanički sat. Muslimansko stanovništvo je zahvaljujući ezanu znalo kada je vreme za molitvu, a upravljalo pogled ka sahat-kuli da bi steklo uvid koliko je ostalo vremena do kraja radnog dana. Osim toga, realna potreba za uvođenjem univerzalnog vremena osetila se već tokom Krimskog rata (1853–1856) gde je trebalo delovati u koordinaciji sa zapadnim saveznicima, ali i zbog utvrđivanja tačnog vremena polazaka i dolazaka prevoznih sredstava kao što su vozovi i brodovi. Budući da je zasnovano na kretanju sunca i zbog toga ima lokalni karakter koji predstavlja poteškoće za uspostavljanje tačnosti i sinhroniciteta, islamsko vreme nije moglo odgovoriti izazovu. Dakle, pokazujući standardno vreme sahat kule uvode novi koncept vremena i moći usled čega postaju sredstva društvene transformacije.

Dugo se insistiralo na projektu modernizacije, posebno u urbanim sredinama, pa brojni autori sahat-kulama prilaze kao sredstvima sekularizacije i simbolima osmanske modernizacije, što je vidljivo i u naslovima njihovih studija (v. Uluenginov članak „Secularizing Anatolia tick by tick: Clock towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic“). To je logičan zaključak, pogo-

tovo kada se imaju u vidu radikalne reforme koje su sa puno entuzijazma i žara sprovedene u cilju sekularizacije i modernizacije u Ataturkovoju Republici, a koje su inspiraciju i nadahnuće crpele iz vremena Tanzimata koji im ideološki i hronološki prethodi. Međutim, zaštitnik kalifata i islamistički orijentisan sultan Abdul Hamid II je, zbog vizuelne i auditivne sličnosti sa crkvenim tornjevima, ovaj neomiljeni simbol hrišćanstva u uobrazilji konzervativnog muslimanskog stanovništva transformisao u simbol moći i modernosti Osmanlija, o čemu svedoče nezaobilazna sultanova tugra i osmanski grb. Sultan je shvatio da sahat-kule poseduju snagu simbola i budući da se po pravilu nalaze na istaknutim mestima, u idealnom slučaju na uzvišenjima tako da dominiraju urbanim pejzažom, vizuelno se nameću i pogodne su za korišćenje u ideološke svrhe.

Posebno je zanimljiva činjenica da sahat-kula podupire islam, pa njihovom planskom izgradnjom u blizini džamija nestaje averzija prema zvoniku koji asocira na crkvena zvona već se u svesti vernika povezuju sa muvakithanama, pa ih sultan Abdul Hamid II prikazuje u službi islama (Uluengin, 2010: 21). Treba napomenuti da je filantropski aspekt islama takođe bio prisutan jer se gradnja sahat-kule gotovo izjednačavala sa podizanjem zadužbine. Međutim, nikad nisu građene više od minareta već je postojala neprikosnovena hijerarhija po kojoj su minareti morali dominirati nad sahat-kulama. U tom smislu, ni arhitektonski ni simbolični rivalitet minaretu nije bio moguć (isto, 23).

Period Republike

Iako republikanski period počinje proglašenjem Republike Turske 1923. godine i nominalno traje do danas, mi ćemo vremenski okvir ograničiti na 1980. godinu jer smatramo da se reislamizacija turskog društva i povratak osmanskom nasleđu s kojim je Mustafa Kemal Ataturk radikalno raskinuo u prvim godinama Republike, a koja postaju sve očiglednija u proteklih nešto više od tri decenije, u značajnoj meri odražavaju na percepciju vremena i sahat-kula.

Efikasnost i energija kojom su sprovedene reforme u Ataturkovoju Turskoj do danas ostaju bez presedana. Kemalistička Turska koja počiva na svojih šest principa (republikanizam, revolucionarnost, laicizam, državnost, nacionalizam, narodnjaštvo) imala je za cilj iskorenjivanje svega što stoji na putu modernizacije i progresa i brisanje multietničkog osmanlijskog nasleđa praćenom proterivanjem religije u privatnu sferu. Pa ipak, iako na prvi pogled odaju utisak radikalnog raskida sa imperijalnom prošlošću, reforme koje je Ataturk uspešno sproveo imale su svoj idejni začetak u Tanzimatu ali, za razliku od reformi sprovedenih u Osmanskom carstvu koje se trude da integrišu modernost u tradiciju ili da se dodvore zapadnim zemljama, ideje političke i kulturne

modernizacije su razvijane i sprovedene u delo sa takvom odlučnošću da se činilo da kemalizam kreće od čistog početka.

Od posebne važnosti je reforma iz 1926. kojom se uvodi međunarodni kalendar i računanje vremena, tačnije usvaja se gregorijanski kalendar i prelazi na zapadno vreme umesto tradicionalnog islamskog kalendara koji računa vreme po hidžri. Prelazak na zapadno vreme trebalo je da omogući Turskoj da uhvati korak sa Zapadom i da stvori civilizovano društvo u kom će se ceniti tačnost i preciznost usled čega će se povećati produktivnost nacije.

Odnos prema sahat-kulama u ovom periodu bio je ambivalentan. Postojeće sahat-kule su povezivane sa muvakhathanama i viđene kao nepoželjni islamiistički elementi i simboli starog osmanskog režima jer u novoosnovanoj republici nije bilo mesta za sultanske tugre i osmanske ambleme koji se vizuelno nameću na javnim mestima. Islamsko vreme je svedeno isključivo na muvakhathane kojima je finansiranje obustavljeno pa su postale institucije koje su masovno izumirale (Uluengin 2010: 27). Sudbina starih sahat-kula nije bila mnogo bolja jer su u najvećoj meri zanemarene ili prepuštene vremenu. Izuzetak je sahat-kula u Izmiru iz 1901. godine koja je postala neprikosnoveni simbol grada.

Što se tiče izgradnje novih sahat-kula, u starom stilu su građene samo na lokalnom nivou, ali i njihov broj je zanemarljiv, posebno ako se uzme u obzir da su neke izgrađene da zamene srušene sahat-kule (isto, 28). Međutim, izdvajani su fondovi za izgradnju drugačijih sahat-kula koje su bile deo Ataturkove serije reformi. Razlika se ogledala najpre u izgledu i lokaciji. Pošto su javna mesta i trgovi rezervisani za slavljenje kulta turske nacije i republikanskih simbola kao i statua Oca nacije, nove sahat-kule se, po ugledu na Zapad, inkorporiraju u moderne, art deko građevine i nose duh novog industrijskog doba. Veliki broj se gradi u Ankari, a odličan primer je zgrada železničkog terminala u novoj prestonici. Ove sahat-kule ističu se visinom i upadljivošću koje još više dolaze do izražaja u kombinaciji sa masivnim, ali niskim zgradama. Pored pomenutih vizuelnih modifikacija, sa satova na sahat-kulama se nakon uvođenja latiničnog alfabeta 1928. uklanjaju arapske cifre.

Kemalistički projekat krši još jedno sakrosančno pravilo iz ere Carstva koje Uluengin ilustruje odličnim primerom Burdura gde je trebalo zameniti staru sahat-kulu. Naime, novoizgrađena sahat-kula nije ličila na prethodnu, bila je mnogo viša od svoje prethodnice, a kako se nalazi u blizini Ulu džamije, upada u oči da visinom premašuje minaret čime je narušena do tad strogo poštovana hijerarhija (Uluengin 2010: 30). Imajući u vidu kemalistički odnos prema religiji i slavljenje sekularnosti, ovakav „propust“ svakako ne izgleda kao slučajnost.

Republikanske reforme su očekivano izazivale reakcije. Za nas je indikativno književno ostvarenje „Institut za merenje vremena“ Ahmeta Hamdija Tanpinara (1901–1962) koji kroz satiru i alegoriju daje jedan pogled na život

u Turskoj u prelomnim godinama obeleženim reformama u procesu uobličavanja nove realnosti. Tanpinar oštro kritikuje preterani entuzijazam i kaznene mere bez presedana uvedene da bi se kaznili oni koji se i dalje povode za islamskim vremenom i podsmeva se slavljenju tačnosti, regularnosti i postojanosti i planiranju vremena tipičnim za zapadna društva. Autor pomoću kome i apsurdna suprotstavlja linearno vreme karakteristično za moderna zapadna društva prirodnom bioritmu koji izjednačava sa islamskim vremenom. Institut za podešavanje vremena je naizgled besmislena državna institucija, a zapravo predstavlja metaforu za promene u društvu i filozofsko promišljanje o simboličnom vremenu. Ukidanje Carstva i kalifata i osnivanje Republike koji su doveli do otuđenosti i dezorijentisanosti u svakodnevnom životu otelotvoreni su u liku Hajrija Irdala, čoveka u raskoraku sa samim sobom i vremenom u kojem živi. Od samog početka nagoveštava se da pratimo životnu priču jednog mediokriteta nesposobnog da pronađe svoje mesto u svetu, kome tek poznanstvo sa Halitom Nepogrešivim, personifikacijom kemalističkih vrednosti, donosi radno mesto u Institutu za podešavanje vremena, a time i novac i uspeh u društvu. Pomenuta institucija predstavlja kritiku pristalica vladinog projekta kome su bili potrebni ljudi lojalni republikanskim načelima i puni entuzijazma da se prihvate navijanja satova na zapadno vreme. Zanimljivo je primetiti da je Hajri Irdal od detinjstva opsednut i okružen satovima, a da njegovi roditelji imaju dijametralno suprotnu reakciju na sat koji mu je obeležio detinjstvo – za majku „Blagosloveni“ a za oca „Nečastivi“ (Tanpinar 2010: 128)

Između redova se može osetiti Tanpinarova nostalgija za minulim vremenima pre preseka i prekida sa viševjekovnom osmanskom tradicijom i prošlošću. Osmansko viđenje sveta sadržano je u izjavi Hajrija Irdala već na samom početku pripovedanja njegove odiseje: „Mi smo bića koja žive u svom svetu ! Sve što imamo po našoj je meri“ (isto, 12). Ova aluzija jasno pokazuje u kojoj meri je autoru strano i apstraktno zapadno vreme. Za njega kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti nije moguć, junak ostaje autsajder neprilagođen promenama u društvu i konstantno se oseća otuđeno od vremena u kome živi. Kako Tanpinar svom junaku poverava zadatak da napiše naučno delo koje bi opravdalo rad Instituta i posredno poduprlo kemalističke težnje, Hajri Irdal se u nedostatku relevantnih izvora i referenci služi prevarom i izmišlja izvesnog Ahmet Zamani-efendiju iz XVII veka čime se podriva legitimitet novog poretka i ističe važnost osmanske zaostavštine sa kojom je nemoguće raskinuti. Poslednji satirični udarac kemalizmu na književnom planu Tanpinar zadaje propašću Instituta na kraju dela čime nagoveštava skori slom Ataturkove ideologije u realnosti.

Otac nacije je preminuo 10. novembra 1938. u palati Dolmabahçe, gde su svi satovi zaustavljeni u trenutku njegove smrti, u 9:05.⁵ Tanpinar, 55 godina

⁵ <http://www.theguideistanbul.com/article/clocks-telling-time-istanbul>.

nakon objavljivanja „Instituta za podešavanje vremena“ i smrti koja je usledila iste godine, sve više dobija na popularnosti u krugovima neoosmanističke elite, čime dolazimo do sledeće faze našeg istraživanja.

Vreme neoosmanizma

Tanpinarovo alegorično remek-delo „Institut za podešavanje vremena“ koje je u vreme objavljivanja prošlo gotovo nezapaženo a danas ima sve više čitalaca, predstavlja rano ispoljavanje shvatanja da Ataturk ukidanjem Osman-skog carstva i kalifata i stvaranjem sekularne, nacionalističke Turske nije spasio državu na izdisaju i udahnuo joj novi život. Tanpinar, na čijem su nadgrobnom spomeniku urezani stihovi njegove poeme

*Ne içindeyim zamanın
Ne de büsbütün dışında*

*Niti sam unutar vremena
Niti sasvim izvan njega*

(Marinković 2008 : 145)

poslužio se metaforom vremena da izrazi ono što će nova politička elita neoosmanista postepeno sve otvorenije iskazivati. Ova izuzetno pragmatična ideologija koja u sebi objedinjuje različite koncepte uključujući islamizam, tj. povratak pravim islamskim vrednostima, osmanizam tj. težnju ka vraćanju osmanske države bez obzira na etničku i versku pripadnost, turkizam odnosno očuvanje turkijske kulture iz preosmanske Anadolije i tanzimatski ideal kosmopolitskog carstva u harmoniji, vrednuje vreme i sahat-kule na drugačiji način nego što je to bio slučaj u prvim decenijama Republike. Zbog čega je vreme tako važan faktor u savremenom turskom društvu ili, tačnije, u krugovima nove neoosmanističke intelektualne klase koja se odlikuje islamističkom retorikom nasuprot konvencionalnoj levičarski orijentisanom, sekularnoj kemalističkoj intelektualnoj eliti, a čije pozicije progresivno jačaju poslednjih godina, ogleda se u javno ispoljenim ambicijama Erdoganove vladajuće AKP, na šta je ukazao naš uvaženi orijentalista, profesor Darko Tanasković. Ove projekcije obuvataju 2023. godinu koja predstavlja stogodišnjicu proglašenja Ataturkove Republike, 2053. godinu tj. šest stotina godina od pada Konstantinopolja, kao i 2071. jubilarnu hiljadugodišnjicu bitke kod Manzikerta kada je seldžučki sultan Alp Aslan porazio vizantijskog cara i krenuo u osvajanje Male Azije (Tanasković, 2015). Imajući u vidu rezultate referenduma održanog 16. aprila ove (2017) godine, očekuje se centralizacija vlasti i islamski preporod u vremenu koje sledi, a koje će, po svoj prilici biti ispunjeno kolosalnim projektima izgradnje, uključujući sahat-kule.

Budući da neoosmanistička vizija odbacuje poznatu Ataturkovu maksimu *Yurtta sulh, cihanda sulh* (Mir u domovini, mir u svetu), nisu joj strane imperijalističke težnje, pa se poslednjih godina možemo podrobno obavestiti o osmanskim sahat-kulama i svim drugim oblicima kulturne baštine na prostori- ma nekadašnjeg Osmanskog carstva što iz stručne literature, što iz novinskih članaka u kojima se neretko između redova naslućuje nostalgija za slavnim vekovima Osmanske imperije. Jedan takav skorašnji članak naslovljen „Sahat- kule iz osmanskog perioda pokazuju vreme od Balkana do Bliskog istoka“⁶ izašao je iz pera univerzitetskog profesora i dopisnika *Dejli Sabaha* Ekrema Bugre Ekindžija, inače dobrog poznavaoca osmanske istorije i biografije sul- tana Abdul Hamida II. Članak sa sličnim naslovom „Sahat-kule: Osmansko na- sledstvo od Balkana do Bliskog istoka“⁷ veoma informativno navodi sahat-kule sa godinama izgradnje i restauracije insistirajući na geografskim odrednicama Balkana i Bliskog istoka.

Takođe, sve je više poetičnih članaka i blogova za ljubitelje starih satova koji pružaju obaveštenja o antikvarnicama, galerijama i zanimljivostima i le- gendama u vezi sa osmanskim satovima. Stanovnici i posetioci Istanbula se po- zivaju da posete mevlevijsku ložu u Galati (uz nezaobilazno podsećanje na či- njenicu da je sultan Murat III bio pokrovitelj derviških redova koji su ručno izrađivali satove), pogledaju kolekcije satova i vrednih diplomatskih poklona u Topkapiju, Dolmabahče palati i Muzeju nevinosti Orhana Pamuka i svrate u antikvarnice na Ferikoju. Čitajući članke koji su mahom pisani na engleskom jeziku, ipak se stiče utisak da su pisani prvenstveno za domaću publiku, u cilju povezivanja sa osmanskim korenima.

Što se tiče same gradnje sahat-kula, evidentan je porast ulaganja posled- nji godina, koji je po pravilu medijski praćen. Mehmet Bengu Uluengin navodi primer inauguracije sahat-kule u Činardžiku 2015. godine i uvodi zapi- tanost o stvarnoj svrsi, budući da u današnje vreme, kada su satovi dostupniji nego ikad, ima zanemarljivu praktičnu funkciju (Uluengin 2010: 17). Neki od gradova koji su u poslednjih pet godina u rekordnom roku dobili novi ukras i simbol na gradskom trgu su Bursa, Manisa, Malatja, Beypazar, Duzdže... Zani- mljivo je da predstavnici lokalne vlasti, uglavnom gradonačelnici, na inaugura- ciji ističu estetsku funkciju novoizgrađenih sahat-kula i njihov turistički poten- cijal, mada njihovi govori naizgled nose i izvesnu apologetsku notu po pitanju finansijskih fondova koji su izdvojeni za izgradnju.⁸ Ono što predstavlja zaje- dnički imenitelj ovih sahat-kula je osmanski ili seldžučki stil u kom su izgra-

⁶<https://www.dailysabah.com/feature/2017/01/06/ottoman-era-clock-towers-telling-time-from-balkans-to-middle-east>.

⁷ <http://www.worldbulletin.net/history/165081/clock-towers-an-ottoman-heritage-from-the-balkans-to-the-middle-east>.

⁸ <http://www.bey pazari.bel.tr/haber-612-.html>.

đene, sa dekoracijom i simbolima koji nedvosmisleno evociraju slavnu osmansku prošlost. Pažnju posebno privlači primerak iz Burse, ukrašen osmanskim tugrama, sa prikazom Karadžoza i Hadživata i gusenice iz koje se razvija leptir.⁹ Na ovom primeru se možda najbolje uočava (neo)osmanski pragmatizam i vitalnost osmanske tradicije koja svoj simbolički izraz nalazi na svetovnoj građevini koja je u različitim periodima verno služila različitim gospodarima.

*

* *

„Sve se usklađuje prema čoveku, tako i satovi“
(Tanpinar 2010 :18)

Umesto zaključka navodimo citat Tanpinarovog anti-junaka Hajrija Irdala, citat koji se sasvim legitimno može upotrebiti i za sahat-kulu. Kao veoma efikasno sredstvo u rukama veštih političara i taktičara, ova građevina koja je do sada gotovo isključivo izučavana sa aspekta kulturnih znamenitosti i arhitekture, pored svoje prvobitne namene koja je danas pala u, slobodno možemo reći, peti plan, pokazuje neslućene potencijale za prenos željenih sadržaja. Tokom vekova obogaćivana mnogobrojnim slojevima značenja, služila je i nastavlja da služi različitim ideologijama i režimima, kako na teritoriji današnje Turske tako i na tlu nekadašnjeg Osmanskog carstva. Simbol hrišćanstva i islama, modernosti i tradicije, objedinjuje i uspeva da pomiri dva vremena, islamsko i zapadno. Baš kao što Avner Višnicer ističe da ne postoji inherentna kontradikcija između sahat-kula i alaturka vremena (Wishnitzer, 2010: 539), sahat-kule otelotvoruju fleksibilnost i osmanski pragmatični eklekticizam i omogućavaju interakciju sa spoljnim svetom uz čuvanje islamskih vrednosti. Sahat-kule su čuvari vremena koje radi za njih.

Literatura

- Andrić, I. (2014) "Pismo iz 1920. godine". Dostupno na: <https://gimnazijadg.files.wordpress.com/2014/05/ivo-andric-pismo-iz-1920.pdf>
- Cvetkova, B. (1975) *French travelogues in the Balkans 15th-18th century*. Sofia.
- Georgeon F., Hitzel, F. (2011) *Les Ottomans et le temps*. Leiden: Brill.
- Hurani, A. (2016) *Istorija arapskih naroda* (prevela s engleskog Indira Funduk). Beograd: Klio.

⁹ <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=46710>.

- Lyberatos, A. (2012) "Clocks, Watches and Time Perception in the Balkans. Studying a Case of Cultural Transfer. In: H. Heppner & E. Posch (Eds.) *Encounters in Europe's Southeast. The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Bochum: Dr Winkler Verlag, pp. 231–254
- Nedev, N., Popov, N., Nikolov, S. (2011) *The First Book on old Shumen*.
- Stierlin, H. (2009) *Islam from Baghdad to Cordoba: Early architecture from the 7th to the 13th century*. London: Taschen.
- Tanasković, D. (2010) *Veliki povratak Turske? : Neoosmanizam ili Islamizam*, 3. izdanje. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Tanasković, D. (2015) *Islam: Dogma i život*, 3.dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
- Tanpinar, A. H. (2010) *Institut za podešavanje vremena* (prevod s turskog Vesna Gazdić). Beograd: Dereta.
- Uluengin, M. B. (2010) "Secularizing Anatolia tick by tick: Clock towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic". *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 42, No 1(2010), pp. 17–36.
- Wishnitzer, A. (2010) "A Comment on Mehmet Bengu Uluengin, Secularizing Anatolia tick by tick: Clock towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic (IJMES 42(2010): 17–36". *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 42, No 3(2010), pp. 537–540.

Internet izvori

- <https://www.dailysabah.com/feature/2017/01/06/ottoman-era-clock-towers-telling-time-from-balkans-to-middle-east>.
- <http://www.worldbulletin.net/history/165081/clock-towers-an-ottoman-heritage-from-the-balkans-to-the-middle-east>.
- <http://www.theguideistanbul.com/article/clocks-telling-time-istanbul>.
- <https://www.dailysabah.com/feature/2017/01/18/no-time-to-wait-to-see-istanbuls-antique-clock-collections>.
- <http://www.bey pazari.bel.tr/haber-612-.html>.
- <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=46710>.
- <http://www.manisahaberleri.com/manisa/manisaya-saat-kulesi-h66307.html>.
- <http://www.sivashakikat.com/haber/kaleye-yeni-saat-kulesi-1218.html>.

Teodora Matic

SYMBOLISM OF CLOCK TOWERS:
(NEO)OTTOMAN POWER MECHANISMS

Summary: This research involves discovering the importance of measuring time and the significance of clock towers in late Ottoman and modern Turkish society that organises its daily life mostly according to the prayer timetable. The aim of our work is to provide comprehensive view of this phenomenon that extends from the beginning of the mass construction of clock towers that used to represent the power of sultan, especially during the reign of Abdul Hamid II, to renewed interest in so-called *saat kuleleri* by Turkey's ruling Justice and Development Party (AKP). The research draws upon both historical and literary sources including relevant material on construction of clock towers from the 19th century to contemporary times as well as the context-rich and multifaceted work of Ahmet Hamdi Tanpınar. It also takes into consideration the numerous exhibitions dedicated to symbolism of time and temporal culture in Turkey. Our overall approach was to cast light on the nature of the relationship between the notion of time as power symbol in late Ottoman Empire and Neo-Ottoman vision of today's Turkish political elite.

Key Words: Notion of Time, Clock Towers, Ottoman Empire, Neo-Ottomanism, Collective Identity.

Aleksandra Kostić

UDK 159.923.3-057.875

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Niš

Kratko saopštenje

Jasmina Nedeljković

Fakultet za pravne i poslovne studije
Dr Lazar Vrkić
Novi Sad

SAMOKONTROLA I SAMOEFIKASNOST KOD STUDENATA¹⁰

Sažetak: Cilj ovog istraživanja je ispitivanje odnosa dva personalna konstrukta – samokontrole i samoefikasnosti kod studenata Filozofskog fakulteta u Nišu. Samokontrola je veoma važna funkcija selfa i odlučujuća determinanta uspeha u različitim oblastima života (sposobnost odlučivanja, adekvatni izbori, postignuće, inteligentne ideje, adekvatno interpersonalno ponašanje). Sa druge strane, pojam opažene samoefikasnosti, koji je ustanovio Bandura (Bandura, 1986), govori o tome da je osoba uverena u postojanje ličnih kapaciteta koji joj omogućavaju kontrolisanje planova, ciljeva, ishoda aktivnosti, uprkos teškoćama, ograničenjima i nepovoljnim okolnostima. Verovanje u sopstvene kapacitete budi autentičnu intrinzičku motivaciju osobe i podstiče je na aktivnost koja je u skladu sa njenim ciljevima, željama i anticipacijama. Ipak, da li je ovo dovoljna osnova za uspeh ili samo okvir u kome postoje i drugi faktori? Mislimo da bi konstrukt samokontrole u oblasti ideja, planova, ciljeva i aktivnosti studenata, mogao predstavljati značajnu odrednicu uspeha. Zbog toga je važno istražiti relaciju optimistične slike o sebi (izgledi da se postigne uspeh) i sposobnosti osobe da ostvari samoregulaciju i samokontrolu.

Ukupan uzorak činilo je 137 studenata (35,8% mladića i 64,2% devojaka). Prosečna starost studenata je 21,12 godina. Konstrukt samokontrole operacionalizovan je *Skalom samokontrole* (Self-control scale; Tangney, Baumeister, Boone, 2004). Samoefikasnost je operacionalizovana *Skalom Generalizovane samoefikasnosti* (General Self-

¹⁰ Saopštenje sa skupa *Tradicija, modernizacija i identiteti VIII: Analiza rezultata istraživanja u oblasti tradicije i modernizacije identiteta na Balkanu* (9. i 10. jun 2017, Filozofski fakultet u Nišu). Rad je urađen u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija* (179074), koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Efficacy Scale, GSE, Jerusalem & Schwarzer, 1986). S obzirom da je samokontrola preduslov svakog uspeha, pretpostavili smo da je statistički značajno povezana sa samoefikasnošću. Osnovna hipoteza je potvrđena. Dobijena je statistički značajna pozitivna korelacija, $r = 0,286$. Nakon utvrđivanja povezanosti, proverili smo i prediktorsku ulogu samokontrole u objašnjavanju razlika u samoefikasnosti kod studenata. Dobijen je značajan prognostički model kojim je moguće objasniti 8,2% varijanse u samoefikasnosti kod studenata. Iako je procenat objašnjene varijanse veoma mali, može se zaključiti da povišena samokontrola dovodi do veće samoefikasnosti.

Ključne reči: samokontrola, samoefikasnost, studenti.

Problem istraživanja

Osnovni teorijski zadatak socijalne psihologije je da sazna i objasni različite modalitete društvenog ponašanja ljudi, kao i obrasce, mehanizme i ishode njihovih akcija. Osim teorijskog, socijalna psihologija ima i praktičan zadatak da primeni naučna otkrića i ponudi načine koji omogućavaju uspešniji, zadovoljniji, zdraviji, harmoničniji život ljudi. Iako su sledili različite teorijske koncepte, socijalni psiholozi su uspeli da se slože bar u nečemu – da je sistematsko jačanje određenih personalnih kapaciteta važan način da se ostvare životni benefiti. Ipak, socijalni psiholozi nisu bili saglasni u definisanju centralnog personalnog konstrukta koji to omogućava. Neki od njih (Baumeister, Vohs & Tice 2007) bili su duboko uvereni da je kod osobe neophodno razvijati samokontrolu, dok su drugi (Bandura 1993, 2001) naglašavali da je podizanje nivoa samoefikasnosti, odnosno stepena optimističnog verovanja u sopstvene potencijale, efikasan način da se dođe do pozitivnih ishoda.

Istraživanja su pokazala da je samokontrolisanost zaista značajna personalna crta koja obezbeđuje uspeh u veoma širokom spektru socijalnih ponašanja (Tangney, Baumeister & Boone 2004; Baumeister & Tierney 2011; Baumeister & Alquist 2009). Imajući u vidu broj domena u okviru kojih se potvrdio uticaj samokontrole, smatrali smo da je važno razumeti prirodu uticaja ovog svojstva kroz *relacije* sa drugim, po nečemu sličnim psihološkim konstruktima. Izabrali smo personalni konstrukt samoefikasnost koji se zasniva na ubeđenosti u sopstvenu moć kontrolisanja unutrašnjih i spoljašnjih činilaca koji trasiraju put ka uspehu. U kakvom su odnosu ova dva konstrukta u čijim se osnovama nalazi stvarna, opažena ili samo zamišljena *kontrola*? Da li konstrukt samokontrole može predvideti postojanje konstrukta samoefikasnosti? Da li globalna sposobnost kontrolisanja, pokazuje značajnu povezanost sa opaženom samoefikasnošću, odnosno, uverenošću osobe da može dostići željene nivoe postignuća i uticati na događaje koji bi je mogli skrenuti sa tog puta

i onemogućiti njen uspeh? Da li postoje razlike u izraženosti ovih personalnih svojstava u zavisnosti od pola ispitanika?

Teorijski okvir

Upoznajmo se sa osnovnim određenjima oba personalna konstrukta i opisima njihovih mogućih efekata u različitim oblastima života osobe. Počnimo od konstrukta samokontrole.

Samokontrola

Psihološka izučavanja *samokontrole* imaju svoju teorijsku i praktičnu utemeljenost. Sa jedne strane, rezultati istraživanja omogućavaju bolje razumevanje self koncepta, kao i načina na koji funkcioniše naše Ja u izolovanoj i socijalnoj situaciji (teorijska zasnovanost). Sa druge, praktične, primenjene strane, nalazi ukazuju na probleme koji proističu iz neadekvatne samokontrole, kao što ukazuju i na pozitivne posledice visoke samokontrole. Istraživači (Tangney, Baumeister & Boone 2004; Vohs & Faber 2007) otkrivaju i navode negativne implikacije niske samokontrole: emocionalni problemi, impulsivna seksualna ponašanja, kriminogena ponašanja, agresivnost i nasilnost, zavisnost od preteranog unošenja hrane i alkohola, sklonost upotrebi droga. Isti istraživači, međutim, uočavaju da su osobe sa izgrađenom samokontrolom uspešnije, da brže ostvaruju postavljene ciljeve, da imaju skladnije interpersonalne odnose, bolje fizičko i mentalno zdravlje, da se bolje nose sa stresom, da su srećnije i da duže žive. Prema Petersonu i Seligmenu (Peterson & Seligman 2004) osobe sa visokom samokontrolom češće razvijaju subjektivni doživljaj blagostanja.

Samokontrola podrazumeva sposobnost osobe da upravlja svojim emocijama, idejama, postupcima (Masten & Coatsworth 1998). Naučnici (Baumeister 2012; Baumeister & Alquist 2009) naglašavaju da su u pitanju *svesni* naponi osobe da ostvari kontrolu nad svojim željama i impulsima, odoli iskušenjima i po potrebi dato ponašanje zameni drugačijim, socijalno poželjnijim. Uspostavljena samokontrola je ključni faktor skladnih interpersonalnih odnosa osobe i njene usaglašenosti sa sredinom u kojoj živi. Sposobnost osobe da modifikuje svoja ponašanja i inhibira nepoželjne (antisocijalne) impulse, da se konformira normama grupe kojoj pripada, omogućava život u grupi i predstavlja preduslov za izgradnju civilizovanog društva (Rothbaum, Weisz & Snyder 1982). Jasno je da izgrađena samokontrola predstavlja veoma poželjnu personalnu crtu, vrlinu koja omogućava optimalnu adaptaciju osobe i zauzimanje dobrih pozicija u strukturi uređenog društva. Regulacija načina reagovanja koju osoba uspeva da ostvari u skladu je sa moralnim normama, idealima, stan-

dardima poželjnih ponašanja, očekivanjima sredine i ciljevima koje je osoba sebi postavila (Baumeister, Vohs & Tice 2007). Visoka samokontrola, pored inteligencije, predstavlja još jednu ličnu karakteristiku koja je značajan prediktor dobrih interpersonalnih veština, adekvatnih emocionalnih odgovora, visokog postignuća (Baumeister & Tierney 2011). Izgrađuje se u ranom detinjstvu. Zapaženo je da se liberalni vaspitni stil roditelja koji podstiče visoko samopoštovanje i narcizam kod dece negativno odražava na razvoj samokontrole (Peterson & Seligman 2004).

Sledi opis empirijski ustanovljenih efekata izražene i neizražene personalne crte samoeфикаsnost.

Samoeфикаsnost

Bandura je bio uveren da ljudi poseduju sposobnost da kontrolišu svoje misli, osećanja, motivaciju i postupke (samokontrola), pri čemu je smatrao da je *verovanje u sopstveni uspeh* (samoeфикаsnost) glavni motivacioni mehanizam koji im to omogućava (Bandura 2001). Reč je o tome da osoba veruje da je kadra da potpuno kanališe i kontroliše ishode svojih aktivnosti iako se tokom njih suočava sa preprekama, smetnjama i nepovoljnim okolnostima. Ovakav način samoopažanja sopstvenih kapaciteta, izgrađuje se u ranom detinjstvu, u susretu sa različitim situacijama i zadacima, doživljenim uspesima i neuspesima, socijalnim interakcijama sa drugom decom. Tokom odrastanja, poverenje u sopstvene potencijale nastavlja svoju liniju razvoja zahvaljujući procesima sazrevanja i učenja, doživljenim uspesima, složenijim strukturama ličnosti i socijalnoj komparaciji sa drugima (Reiner & Mynhardt 2008). Naravno, osobe se razlikuju po sposobnosti da ostvare kontrolu, kao i po stepenu stečenog poverenja u sopstvene kapacitete. U svom članku iz 1993. godine, Bandura razmatra različite aspekte postojanja niske i visoke samoeфикаsnosti. Njegova istraživanja pokazuju da oni koji imaju nedovoljno izraženu samoeфикаsnost često odustaju od teških zadataka, fokusirajući se na postojeća ograničenja i greške umesto na pristupe koji bi mogli da unaprede izvođenje, uklone prepreke i dovedu do ostvarenja postavljenog cilja. Aspiracije su im niske, a posvećenost ciljevima slaba i nestabilna. Nisu istrajni i nisu u stanju da kontrolišu uticaje stresogenih događaja, a teški zadaci sa kojima se suočavaju još više smanjuju njihove napore i učestale pokušaje da nastave kretanje ka cilju, što ih vodi neuspehu za koji okrivljuju svoje nedovoljne sposobnosti, smatrajući da je doživljeni neuspeh izraz njihove generalne ili specifične inferiornosti.

Nasuprot njima, osobe koje imaju visoku samoeфикаsnost (visoko samopoštovanje i samocenjenje) teške i komplikovane zadatke vide kao izazove kojima žele da ovladaju, što ih tera da se koncentrišu na ciljeve, a ne na prepreke i ograničenja. Intrinzički su motivisane i veruju da uloženi napor i energija jesu važni preduslovi uspeha (Bandura 2002). Ovaj nivo samovrednovanja značajno je povezan sa većim uspehom u rešavanju kognitivnih zadataka, adekva-

tnijim i efikasnijim strategijama prevladavanja stresa, boljim zdravljem i subjektivnim doživljajem da njihov život ima značenje i smisao (Proctor, Linley, & Maltby 2010; Suldo & Huebner 2006; Taylor 2012; Devonport & Lane 2006).

Hipoteze istraživanja

Opšta hipoteza

Postoji statistički značajna povezanost između konstrukta samokontrole i konstrukta samoeфикаsnosti kod studenata Filozofskog fakulteta u Nišu.

Specifične hipoteze

H1 Konstrukt samokontrola je značajan prediktor konstrukta samoeфикаsnost, kod studenata Filozofskog fakulteta u Nišu.

H2 Ispitivani studenti i studentkinje Filozofskog fakulteta u Nišu značajno se razlikuju u izraženosti samokontrole i samoeфикаsnosti.

Metod

Uzorak

Ukupan uzorak činilo je 137 studenata Filozofskog fakulteta u Nišu (35,8% studenata i 64,2% studentkinja). Prosečna starost ispitanika je 21,12 godina.

Instrumenti

Za prikupljanje podataka korišćena su dva psihološka testa. Prvim je operacionalizovana samokontrola – *Skala samokontrole* (Self-control scale; Tangney, Baumeister & Boone 2004). Test je jednofaktorski i ima deset ajtema sa petostepenom skalom za odgovore (od 1 do 5). Pouzdanost instrumenta na našem uzorku ispitanika je $\alpha = 0.74$.

Samoeфикаsnost je operacionalizovana *Skalom generalizovane samoeфикаsnosti* (General Self-Efficacy Scale, GSE, Jerusalem & Schwarzer 1986). Instrument je jednofaktorski i ima 10 stavki. Raspon skale za ocenjivanje je od 1 do 4. Pouzdanost testa na našem uzorku je $\alpha = 0.75$

Postupak

Istraživanje je sprovedeno u aprilu mesecu 2017. godine. Ispitanicima je objašnjeno da će se rezultati istraživanja koristiti u naučne svrhe. Posle upoznavanja sa uputstvom za rad, učesnici u istraživanju su imali 20 minuta za odgovaranje na stavke testova. Samo istraživanje je proteklo bez ikakvih teškoća.

Analiza podataka

U analizi podataka primenjene su mere deskriptivne statistike, korelacione tehnike kao i bivarijatna regresiona analiza za utvrđivanje prognostičke moći modela. Postojanje značajnih razlika između grupa različitih po polu proveravano je upotrebom t-testa.

Rezultati

Stepen izraženosti varijabli

Teorijska aritmetička sredina na varijabli samokontrola je $AS = 30$, pa se vidi da je prosečna vrednost na našem uzorku oko teorijskog proseka. Teorijska aritmetička sredina na varijabli samoeфикаsnost je $AS = 25$. U tabeli 1 može se zapaziti da je na našem uzorku studenata prosečna vrednost samoeфикаsnosti viša od teorijskog proseka.

Tabela 1. Prosečne vrednosti na varijablama samokontrola i samoeфикаsnost

	minimum	maksimum	AS	SD
Samokontrola	13,00	50,00	33,55	7,212
Samoeфикаsnost	20,00	40,00	31,25	4,323

Povezanost psiholoških konstrukata

Prvi odnos između konstrukata samokontrole i samoeфикаsnosti koji je ispitan je njihova povezanost. Dobijena je statistički značajna pozitivna korelacija, $r = 0,286$ ($\text{sig} = 0,001$). Konstrukti variraju u istom smeru tako da više vrednosti na jednom, prate više vrednosti na drugom konstrukt i obrnuto. Dobijena povezanost je usmerila analizu ka proveru prognostičke moći samokontrole u objašnjavanju varijabiliteta u samoeфикаsnosti. Primenjenom bivarijatnom linearnom regresijom dobijeni su sledeći rezultati.

Prognostička moć samokontrole kao prediktora samoeфикаsnosti

Pretpostavljeni model je statistički značajan i njime je moguće objasniti 8,2% varijanse u konstrukt samoeфикаsnosti.

Tabela 2. Parametri ocene regresionog modela

R	R ²	prilagođen R ²	F	sig
0,286	0,082	0,074	11,824	0,001

Samokontrola se potvrdila kao značajan prediktor samoefikasnosti.

Tabela 3. Ocena značajnosti samokontrole kao prediktora

	B	t	Sig
Samokontrola	0,286	3,439	0,001

Polni dimorfizam kao činilac razlika u samokontroli i samoefikasnosti

Testiranjem razlika između aritmetičkih sredina samokontrole i samoefikasnosti kod ispitanika različitog pola nije potvrđena postavljena pretpostavka. Pol nije bio činilac razlika u izraženosti samokontrole i samoefikasnosti na ovom uzorku ispitanika.

Tabela 4. Pol kao činilac razlika u samokontroli i samoefikasnosti

	Pol	AS	SD	t	sig
Samokontrola	Muškarci	34,88	6,521	1,708	0,090
	Žene	32,72	7,528		
Samoefikasnost	Muškarci	31,49	5,082	0,504	0,615
	Žene	31,10	3,792		

Diskusija

U istraživanju je ispitivan odnos moguće povezanosti personalnih konstrukata *samokontrole* i *samoefikasnosti*. Polazna ideja koja leži u osnovi ovih konstrukata čini se veoma sličnom – naime, i jedan i drugi koncept ističu važnost sposobnosti osobe da *kontrolira* različite oblasti svog života. Ipak, rezultati našeg istraživanja ukazuju i na značajne međusobne razlike. Uzimajući u obzir pojavnu sličnost u naglašavanju sposobnosti kontrole, očekivali smo veću povezanost između ispitivanih konstrukata. Međutim, rezultati su bili drugačiji od pretpostavljenih, a dobijena povezanost je bila pozitivna ali *niska* ($r = 0,286$). Opšta hipoteza je potvrđena iako je niska povezanost varijabli sugerisala da je reč o izvesnom stepenu sličnosti ali i značajnoj *različitosti* ispitivanih konstrukata. Prediktorska uloga samokontrole bila je takođe značajna, ali se ispostavilo da je procenat objašnjene varijanse u modelu samoefikasnosti bio mali (8.2%). Rezultati su pokazali da prediktorsku ulogu, osim samokontrole verovatno delom preuzimaju i neke druge varijable koje nisu bile razmatrane u ovom istraživanju. Pol, kao što smo videli, nije bio značajna odrednica

razlika u izraženosti samokontrole i samoefikasnosti, što bi se moglo objasniti sličnim konceptima socijalizacije u istom socijalnom okruženju, unutar koga postoje slični vaspitni stilovi, sistemi vrednosti i stavovi, kao i slična predstava o očekivanom ponašanju unutar polnih uloga.

Jasno je da je samoregulacija veoma važan personalni proces koji omogućava ljudima da uz uloženi napor, ostvare kontrolu nad svojim osećanjima, ponašanjem, mislima, impulsima, postignućima. To je crta koja ljude svakako razlikuje od životinja. Iako su oba ispitivana konstrukta povezana sa procesom samoregulacije, postoje značajne razlike u stepenu opštosti, osnovnim mehanizmima izgradnje i stepenu proširenosti efekata njihovog delovanja. Samokontrola je opštija, a samoefikasnost je specifičnija sposobnost. Samokontrola podrazumeva veći stepen *delatnog funkcionisanja*, proteže se i utiče na mnogo veći broj životnih oblasti, uključujući kognitivno i interpersonalno funkcionisanje, a ne samo postignuće. Na primer, inteligentno ponašanje, logičko rezonovanje, ekstrapolacija, značajno zavise od samokontrole (Schmeichel, Vohs & Baumeister 2003).

Sa druge strane, iz ugla svoje socijalno-kognitivne teorije i koncepta samoefikasnosti, Bandura je pod samoregulacijom podrazumevao sposobnost kontrole motivacije i ponašanja osobe. Istakao je važnost samoreferentnog verovanja u mogućnost ostvarene kontrole. Za razliku od samokontrole, samoefikasnost se svodila na *samopercepciju* sposobnosti, na *verovanje* da je osoba u stanju da postavi, organizuje i dostigne cilj. Verovanje nije uvek podrazumevalo iskazanu nameru da se nešto preduzme. U tom smislu, verovanje može biti potpuno udaljeno i odvojeno od realnih poduhvata i akcija, iako, naravno, može i dovesti do cilja. Dakle, samoefikasnost se ponekad može izjednačiti sa konceptima samopouzdanja i samopoštovanja jer osoba veruje da je u stanju da pokrene svoje intelektualne, motivacione i bihevioralne kapacitete i ostvari cilj. Možemo zaključiti da je samoefikasnost, odnosno, uverenost u sopstvene sposobnosti značajan motivacioni faktor u specifičnim kontekstima postignuća, ali da u poređenju sa samokontrolom ona predstavlja sposobnost užeg opsega.

Moguća objašnjenja rezultata ovog istraživanja počivaju na analizi prirode i mehanizama različitih modela samoregulacije iskazane kroz konstrukte samokontrole i samoefikasnosti. Dobijeni međusobni odnosi ispitivanih personalnih konstrukata zaslužuju nove empirijske provere na većem i raznovrsnijem uzorku ispitanika. Potrebno je razmotriti eventualne uloge odabranih kontrolnih, moderatorskih i medijatorskih varijabli kako bi nam priroda postojećih sličnosti i razlika samokontrole i samoefikasnosti bila još jasnija.

Literatura

- Bandura, A. (1993) „Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning“. *Educational Psychologist*, 28, 117–148.
- Bandura, A. (2001) „Social cognitive theory: An agentic perspective“. *Annual review of psychology*, Vol. 52, pp. 1–26. Palo Alto: Annual Reviews, Inc.
- Bandura, A. (2002) „Growing primacy of human agency in adaptation and change in the electronic era“. *European Psychologist*, 7, 2–16.
- Baumeister, R. F., & Alquist, J. L. (2009) „Is there a downside to good self-control?“ *Self and Identity*, 8, 115–130. doi: 10.1080/15298860802501474.
- Baumeister, R. F., & Tierney, J. (2011) *Willpower: Rediscovering the greatest human strength*. New York: Penguin Press.
- Baumeister, R. F. (2012) „Need-to-belong theory“. In P. Van Lange, A. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of social psychological theories*, Vol. 2, pp. 121–140. London, UK: Sage.
- Baumeister, R. F., Vohs, K. D., & Tice, D. M. (2007) „The strength model of self-control“. *Current Directions in Psychological Science*, 16, pp. 351–355. doi:10.1111/j.1467-8721.2007.00534.x
- Devonport, T., & Lane, A. (2006) „Relationships between self-efficacy, coping and student retention“. *Social Behavior and Personality: An international journal*, 34, pp. 127–138. doi: <https://doi.org/10.2224/sbp.2006.34.2.127>
- Masten, A. S., & Coatsworth, J. D. (1998) „The Development of Competence in Favorable and Unfavorable Environments: Lessons from Research on Successful Children“. *American Psychologist*, 53, pp. 205–220. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.53.2.205>
- Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004) *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. New York: Oxford University Press and Washington, DC: American Psychological Association.
- Proctor, C., Linley, P.A., & Maltby, B. (2010) „Very happy youths: Benefits of very high life satisfaction among adolescents“. *Social Indicators Research*, 98, pp. 519–532.
- Reiner, S., & Mynhardt, J. (2008) „Factors that influence the forming of self-evaluation and self-efficacy perceptions“. *South African Journal of Psychology*, 38 (3), pp. 563–573. doi:10.1177/008124630803800310
- Rothbaum, R., Weisz, J. R., & Snyder, S. S. (1982) „Changing the world and changing the self: A two-process model of perceived control“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, pp. 5–37. doi:10.1037/0022-3514.42.1.5
- Schmeichel, B.J., Vohs, K.D., & Baumeister, R.F. (2003) „Intellectual performance and ego depletion: Role of the self in logical reasoning and other information processing“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, pp. 33–46.

- Suldo S. M., Huebner E. S. (2006) „Is extremely high life satisfaction during adolescence advantageous?“ *Social Indicators Research*, 78, pp. 179–203 doi:10.1007/s11205-005-8208-2
- Tangney, J. P., Baumeister, R. F., & Boone, A. L. (2004) „High self-control predicts good adjustment, less pathology, better grades, and interpersonal success“. *Journal of Personality*, 72, pp. 271–322. doi: 10.1111/j.0022-3506.2004.00263.x
- Taylor, S. E. (2012) *Health psychology* (8thed.). New York: McGraw- Hill.
- Vohs, K. D., & Faber, R. J. (2007) „Spent resources: Self-regulatory resource availability affects impulse buying“. *Journal of Consumer Research*, 33(4), pp. 537-547. DOI:10.1086/510228

Aleksandra Kostić
Jasmina Nedeljković

STUDENTS' SELF-CONTROL AND SELF-EFFICACY

Summary: The aim of this research is to examine the relation between two personal constructs – self-control and self-efficacy in students of the Faculty of Philosophy in Niš. Self-control is a very important function of 'the self' and a deciding determinant of success in various areas of life (the ability to make decisions, adequate choices, achievements, intelligent ideas, adequate interpersonal behaviour). On the other hand, the term observed self-efficacy, established by Bandura (Bandura, 1986), states that an individual is certain that he/she possesses personal capacities which enable them to control plans, aims, activity outcomes, despite difficulties, limits and unfavourable circumstances. One's belief in his/her personal capacities incites an authentic intrinsic motivation of that individual and encourages him/her to do those activities which are in accordance with his/her goals, desires and anticipations. However, is this a sufficient basis for success or a self-frame which contains other factors? In our opinion, the construct of self-control in the areas of students' ideas, plans, aims and activities could represent a significant determinant of success. That is why it is important to investigate the relation of an optimistic self-image (the chance of achieving success) and the ability of an individual to achieve self-regulation and self-control.

The total sample included 137 students (35.8% males and 64.2% females). The average age of students was 21.12 years. The construct of self-control was operationalised by the *Self-control scale* (Self-control scale; Tangney, Baumeister, Boone, 2004). Self-efficacy was operationalised by the *General self-efficacy scale* (General Self-Efficacy Scale, GSE, Jerusalem & Schwarzer, 1986). Being that self-control is a precondition of every success, our assumption is that it is statistically significantly correlated with self-efficacy. The main hypothesis has been confirmed.

There is a statistically significant positive correlation, $r = 0.286$. After determining the correlation, we have also examined the predictive role of self-control in explaining the differences in self-efficacy in students. A significant prognostic model which can be used to explain 8.2 % of variance of self-efficacy in students has been obtained. Although the percentage of the explained variance is very small, it can be concluded that higher self-control leads to higher self-efficacy

Key Words: Self-control, Self-efficacy, Students.

ПРИКАЗИ

Гордана Стојић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

Приказ

СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА РАДА, ОБРАЗОВАЊА И КУЛТУРЕ¹¹

Нова књига Боже Милошевића *Социолошки темати: о раду, образовању и култури* састоји се од двадесетпет текстова. Текстови су груписани у три целине наведене у наслову, али књига представља тематски и методолошки кохерентну целину обједињену „социолошким критичким приступом“ (стр. 11).

Први део књиге („Социолошки темати о раду“) отвара есеј о традиционалном и модерном поимању рада. Можда је на први поглед изненађујуће данас проблематизовати појам рада. Међутим, Милошевићев текст управо показује зашто је ова тема актуелна и зашто не треба да се задовољимо неким „подразумевајућим“ одређењем рада. Тешкоће у одређењу појма рада произилазе из различитих приступа и нивоа анализе, комплексности самог феномена и, најзад, савремених промена у свету рада. Зато аутор настоји да осветли рад са различитих аспеката, у односу према различитим појавама и, на крају, из перспективе умећа рада.

Једна од вредности ове књиге јесте врло умешно коришћење различитих теоријских приступа, појмова и идеја, као и обимне литературе из социологије и других наука. Тако је у првом тексту коришћена Бурдијеова анализа поља и друштвене конструкције простора, док се у наредном тексту на занимљив и, можда, неочекиван начин примењују идеје Рифкина и анархопримитивизма. Анализирајући разумевање вредности рада у балканским транзиционим периферијским друштвима, аутор закључује да је упад неолибералне идеологије довео до тога да рад није основна вредност ни за раднике ни за менаџере.

Предмет наредног текста јесте прелаз са класичне контроле понашања запослених на нове облике идентитета запослених који подстичу самоконтролу. Овај проблем аутор смешта у анализу односа моћи у ра-

¹¹ Божо Милошевић (2016) *Социолошки темати: о раду, образовању и култури*. Нови Сад, Београд: Прометеј, Филозофски факултет у Нишу, стр. 1–418.

дној организацији јер нам само познавање дистрибуције моћи омогућава да иза појавних промена дођемо до сазнања о начинима на које организација усмерава понашање запослених у правцу остваривања својих циљева. Он анализира различите облике понашања у организацији, формалну и стварну моћ, моћ и противмоћ, расподелу моћи између различитих група и менаџерске (организацијске) идеологије.

Милошевић износи критички став према схватањима наунотехнолошке револуције (НТР) која утицај науке и технике на друштво посматрају као једностран и линеран, а друштвени прогрес као непосредну последицу НТР. Насупрот томе истиче појам онаучавања као погоднији за разумевање односа науке, технологије и друштвене (производне) праксе; онаучавање подразумева континуирани, мање или више противречан процес укључивања науке у производњу који прожима све чиниоце рада организације, као и прожимање шире друштвене праксе циљно-рационалним усмеравањем. Аутор указује на мистификацију науке и сцијентизам као схватање којим се занемарује утицај разних социокултурних чинилаца на развој. У другом тексту у овој књизи подсећа на то да техника и технологија нису неутралне цитирајући Постманов став да је технологија „идеологија без речи“ и утолико опаснија.

У контексту приступа онаучавања рада разматрају се нови облици организације и рада који настају као последица примене високих технологија: виртуелне организације и теле-рад. У обради ових тема долази до изражаја неколико квалитета Милошевићевог приступа: прецизност дефинисања (уместо о новом типу организација – виртуелних – боље је говорити о новом начину пословања); анализа настанка појма и промене његовог значења; анализа појаве смештене у друштвену структуру, увек и у односу на делатне актере (појединце и групе) и расподелу моћи. Кад је реч о овим новим појавама у области рада и организације рада, аутор указује на њихове предности и последице (повољне и неповољне) за различите актере и друштвени развој.

Два текста баве се проблемом глокализације: у првом се анализирају примери успешног регионалног умрежавања малих предузећа уз подршку универзитета и коришћење локалних знања и умећа за прилагођавање глобалном тржишту, а у другом се разматрају кластери као пример глокализације у контексту балканских друштава. Кластери су облик организовања рада који је укорењен у локалној заједници, користи локалне предности и ресурсе (природне и људске – вештине и поверење), повезан са локалним установама, омогућава конкурентност и може да представља успешан пример глокализације. У том контексту се критички разматра однос локалног и глобалног, промене схватања односа универзалног и партикуларног и могућности универзитета у Србији да

допринесу „техно-економској, социокултурној и, посебно, сазнајној обнови и „умрежености“, како у локалну тако и у глобалну средину“ (стр. 66).

На примеру професије инжењера разматрају се проблеми професионалне етике данас: различита схватања професије и професионализације, однос професионалне и традиционалне етике, моралне недоумице у вези технике, односа према раду и другим људима којима тај рад нешто значи, дилеме које настају између професионалних етичких захтева и захтева организације. „Али, основни смисао професионалне етике се састоји у томе да „помири“ ту противречност, тако да се мотиву профита не допусти без протеста да се обезвреди способност професионалаца да поступају у складу са моралним нормама професије“ (стр. 92).

Кроз све текстове аутор пропитује науку (посебно социологију) – њене сазнајне, критичке и прагматичне функције и однос међу њима. Анализирајући континуитет сиромаштва (и истраживања сиромаштва) у Србији он указује на сазнајна „померања“ у социологији (под утицајем политике ЕУ) од сиромаштва ка друштвеној искључености. Одређује их као померања од сазнајно-критичких ка научно-политичким оквирима разумевања и доводи у питање у којој мери само увођење новог термина доприноси расту разумевања ове појаве. Притом, позивајући се на Милса и Брејвермана, указује на опасност од занемаривања проблема положаја сиромашних у друштвеној структури. Милошевић истиче да је појам „губитници транзиције“ ширег сазнајног значења од појма рањиве групе јер упућује на структуралне друштвене и културне препреке које одржавају читаве групе у стању сиромаштва. Проблемом сазнајне и прагматичне улоге науке и, посебно, социологије, аутор се више бави у другом делу.

Други део књиге („Социолошки темати о образовању“) отвара текст о социолошком схватању односа савременог друштва и образовања. Критичко разматрање три теоријска приступа („прешколованости“, „девалидације“ и „онаучавања“ рада) указује на потребу разматрања комплексног односа образовања, друштвене структуре, односа моћи и промена у процесу рада у савременом друштву. У том контексту аутор анализира реформе образовања указујући на потребу преиспитивања (било да је реч о историјској анализи ранијих реформи или о садашњем болоњском процесу) тога у којој мери институције и доминантни обрасци деловања служе потребама и интересима грађана, а у којој мери представљају наметања идеолошког оквира доминантних елита које тиме легитимизу свој положај у друштву. Као што су раније реформе образовања извођене уз јак утицај комунистичко-самоуправне идеологије, тако се савременим образовним реформама врши трансмисија неолибералне идеологије и маркетинга знања. Аутор истиче да су усвајање теоријских знања и практичних вештина две стране образовног процеса и да је њихово супротстављање „лажна дилема“.

Аутор пропитује како су се ови политички циљеви образовних реформи преламали на развој и положај социологије и њену професионализацију. Анализирани су идеолошки утицаји и политичке препреке развоју социологије после Другог светског рата. Аутор оцењује да је српска социологија „у доброј мери ослободила себе од илузија, али јој предстоји ништа мање напоран пут да ослободи друштво од илузија“ (стр. 159).

Књига о раду, образовању и култури је такође и књига о социологији, не само због социолошког приступа овим појавама већ и због тога што се кроз све текстове постављају питања: какав сазнајни приступ према том проблему социологија може и треба да примени, са којим се ваннаучним тешкоћама при том сусрећу социолози и како се то одражава на професију социолога. „Пропитујући друштво, социологија – као ретко која наука – настоји да критички пропитује, не само представе које човек о њима има, већ и властити сазнајни допринос њиховом разумевању“ (стр. 158). Две су доминантне идеје у књизи: једна о специфичности социолошког приступа који треба стално обнављати као глобални социолошки приступ (по коме се социологија разликује од других наука и који једини доприноси расту сазнања) и друга, о професији и професионализацији социологије, положају, улози и одговорности социолога у савременом (пре свега српском) друштву. Тако и текст о Војину Милићу није само анализа дела и одавање признања једном од оснивача социологије у Србији и Југославији већ и захтев за поновним читањем Милића и узимањем у обзир његовог тумачења социолошког теоријско-методолошког приступа, критике „површног релационизма“ и његове анализе професије социолога и обавезе научника-истраживача.

Разматрајући стање у српској социолошкој професији Милошевић истиче да је она у својој професионализацији успела да развије теорију и делимично професионалну поткултуру, али је недовољно развила етички кодекс и недовољно остварила стручни ауторитет и друштвену санкционисаност. Данас је професија социолога, по његовом мишљењу, изгубила у значајној мери професионалну поткултуру изграђену пре транзиције па остаје само индивидуални морални однос („етос“) појединих социолога према својој делатности, управо онакав какав је у свом професионалном делању испољавао Војин Милић (стр. 248).

Овај део књиге садржи још текстове о институционалном развоју социологије, расловајању интелигенције и односу интелигенције и стручњаштва, улози педагошких академија и насиљу и школи.

Трећи део „Социолошки темати о култури“ састоји се од неколико текстова о мултикултуралност и њеном утицају на интердисциплинарност и релативизам у науци, истраживању медијске слике стварности и социокултурним процесима на Балкану. У овај део укључени су и текс-

тови о социјалном учењу Католичке цркве и значају методолошког приступа Сретена Вукосављевића у проучавању сељачког друштва.

Размрвљеност научног рада и идеал јединства научног сазнања актуелизују се у савременим расправама о интер-, мулти- и трансдисциплинарности. Већ у првом делу књиге овај проблем разматра се на примеру одрживог развоја и екологије. У трећем делу књиге Милошевић критички истиче да се захтеви за интердисциплинарношћу често свODE на признање да се одређене друштвене појаве не могу сагледати са становишта једне науке, али да недостаје изградња заједничког епистемолошко-теоријског становишта које захтева и нови „дизајн“ и нове институције, научне политике и праксе. Универзалност, као принцип научног сазнања који истиче његову независности од културних вредности, у последње време доводи се у питање под утицајем друштвених процеса (глобализације) и унутарсазнајних чинилаца који се односе на схватање науке као средства „културно-локалних“ вредности.

Релативно кратак текст насловљен “Утицај сеоба на (дез)интеграцију српског друштва“ на врло занимљив (можда и провокативан) начин показује квалитет Милошевићевог социолошког приступа: теоријска заснованост, историјска утемељеност, емпиријска анализа и критичко пропитивање научних (социолошких) сазнања о посматраној појави. Термин сеобе замењен је неутралнијим термином миграције; постоји зазор од употребе термина српско друштво иако се за друга, такође етнички хетерогена друштва, употребљавају називи таквог типа (француско, немачко друштво). Аутор истиче да појам сеобе указује на процесе дугог трајања и да за разумевање социокултурне интеграције нису довољна синхрона мерења етничке дистанце; неопходно је ове појаве посматрати у историјском развоју. Позивајући се на Сретена Вукосављевића, он анализира узроке и последице сеоба српског народа (до најновијих, током ратова 1990их) дотичући се једне од друштвено важних, али запостављених тема у савременој српској социологији – амбивалентног односа домицилног становништва и избеглица и расељених лица. У наредном тексту анализира се значај примарног искуства у истраживању села Сретена Вукосављевића и различит однос интелектуалаца према завичају.

Теоријска утемељеност, коришћење обимне литературе из социологије и сродних дисциплина, глобални социолошки приступ који нас упућује на то да је за разумевање друштвених појава неопходно њихово довођење у везу са друштвеном структуром, поделом рада, дистрибуцијом моћи и друштвеним актерима, критичко преиспитивање спољних и унутарњих чинилаца који утичу на научно сазнање и захтев за сталним преиспитивањем сазнајне, критичке и прагматичне функције социологије препоручују ову књигу социолошкој публици.

УПУТСТВО АУТОРИМА

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити у електронском поштом: фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1.5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- пример навођења књиге: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*. Београд: Плато.
- пример навођења текста у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- пример навођења чланка у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“. *Теме* XVIII (1): 119–131.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian and English. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically through email (font: Times New Roman, 12pt, line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) „Class Analysis and the Stability of Class Relations“. *Sociology* 32: 23-42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XIII/18 (2017)

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Дарко Јовановић

Формат
17 x 24 cm

Штампа/
SCERO print

Тираж
100

Ниш 2018.

Електронско издање
http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ISSN 1451-9739

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски
факултет у Нишу ; Драгана Захаријевски. -
Год. 11, бр. 14-15 (2015) - Ниш : Филозофски
факултет, 2005 (Ниш : Филозофски
факултет). – 24 cm

Доступно и на:
http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm. -
Годишње.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију -
Филозофски факултет у Нишу
COBISS.SR-ID 121295372